

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“ÖLKƏ ƏRAZİLƏRİNİN İŞĞALI DÖVRÜNDƏ MİLLİ SİĞORTA
SİSTEMİNİN İTİRDİYİ MALİYYƏ RESURSLARININ
SUBSTANTİV MONİTORİNQİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“___” _____ **2022-ci il**

“ÖLKƏ ƏRAZİLƏRİNİN İŞĞALI DÖVRÜNDƏ MİLLİ SİĞORTA
SİSTEMİNİN İTİRDİYİ MALİYYƏ RESURSLARININ SUBSTANTİV
MONİTORİNQİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: Sığorta işinin təşkili

Qrup: 626

Magistrant:

Möhnətova Ülkər Aydın qızı

_____ **imza**

Elmi Rəhbər:

i.e.d., prof. Xudiyev Nizami Nəcəfqulu oğlu

_____ **imza**

Proqram Rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra Müdiri:

i.e.d.,prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm andı

Mən, Möhnətova Ülkər Aydın qızı and içirəm ki, “Ölkə ərazilərinin işğalı dövründə milli sığorta sisteminin itirdiyi maliyyə resurslarının substantiv monitorinqi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

ÖLKƏ ƏRAZİLƏRİNİN İŞĞALI DÖVRÜNDƏ MİLLİ SİĞORTA SİSTEMİNİN İTİRDİYİ MALİYYƏ RESURLARININ SUBSTANTİV MONİTORİNQİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Azərbaycan sığorta bazarının inkişafı probleminin həlli təkəcə böyük risk sahibləri üçün deyil, həm də bütün təsərrüfat subyektləri, o cümlədən ev təsərrüfatları üçün sığorta xidmətləri təklifinin genişləndirilməsi müstəvisindədir. Sığorta şirkətlərinin inkişaf strategiyalarının müxtəlifliyi sığorta üçün qəbul edilən risklərin müxtəlif miqyasını müəyyən edəcək ki, bu da öz növbəsində sığorta şirkətinə qoyulan kapitalın həcminə qoyulan tələblərin fərqliliyinə gətirib çıxarmalıdır. Bu mülahizələr bu tədqiqatın mövzusunun aktuallığını əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Tədqiqat ümumilikdə işğaldan azad olunmuş regionlarda sığorta sektorunun qiymətləndirilmə və monitoringq strukturunu araşdırmaqdadır. Bu xüsusdan mövzu aktuallığını qorumaqdadır.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi firma kapitalının müasir vəziyyətlərini, sığorta şirkətlərinin monitoringq, sektorun maliyyə kapitalını və infrastruktur prinsiplərini özündə ehtiva edir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat işində analiz, sintez, cədvəl və qrafik müqayisə üsullarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan və xarici alimlərin sığorta işi, sığorta haqqında qanun, maliyyə nəzəriyyəsi, korporativ maliyyə sahəsindəki əsərləri təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzu üzrə ədəbiyyatların məhdudluğu.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Qarabağ regionunda sığorta şirkətinin kapitalının yaranması prosesinin xüsusiyyətlərini, sığorta bazarının optimal kapitallaşmasının qiymətləndirilməsi metodologiyası və Sığorta şirkətinin qeyri-maliyyə resurslarının işğaldan azad olmuş əmlakların maliyyə kapitalının artımı kimi amilləri özündə cəmləşdirir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqat bakalavr və magistr pilləsində təhsil alacaq tələbələr üçün əhəmiyyətli resurs kimi istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: Qarabağ, region, işğal, sığorta, monitoringq

SUBSTANTIVE MONITORING OF FINANCIAL RESOURCES LOST BY THE NATIONAL INSURANCE SYSTEM DURING THE OCCUPATION OF TERRITORIES

SUMMARY

Relevance of the study: The solution to the problem of development of the insurance market in Azerbaijan is to expand the supply of insurance services not only for high-risk holders, but also for all businesses, including households. The diversity of development strategies of insurance companies will determine the different scales of risks accepted for insurance, which in turn should lead to differences in the requirements for the amount of capital invested in the insurance company. These considerations predetermine the relevance of the topic of this study. The study examines the structure of assessment and monitoring of the insurance sector in the liberated regions in general. In this regard, the topic remains relevant.

The purpose of the study: The purpose of the study includes the current state of firm capital, monitoring of insurance companies, financial capital of the sector and infrastructure principles.

Research methods used: Analysis, synthesis, table and graphical methods were used in the research.

Research database: The information base of the research consists of works of Azerbaijani and foreign scientists in the field of insurance, insurance law, financial theory, corporate finance.

Limitations of the research: There is a lack of local literature on the subject.

Scientific novelty and practical results of the research: It includes the characteristics of the process of capital formation of an insurance company in the Karabakh region, the methodology for assessing the optimal capitalization of the insurance market and the increase of financial capital of non-financial resources of the insurance company.

Areas where the results can be used: The research can be used as an important resource for bachelor and master students.

Keywords: Karabakh, region, occupation, insurance, monitoring

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ETT	Elmi Texniki Tərəqqi
İEOÖ	İnkişaf Etməkdə olan Ölkələr
İEÖ	İnkişaf Etmiş Ölkələr
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜMM	Ümumi Milli Məhsul
ÜST	Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. SİĞORTA SİSTEMİNDƏ MALİYYƏ RESURLARININ FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLARI.....	12
1.1. Sığorta şirkətlərinin maliyyə resursları və onun əhəmiyyəti.....	12
1.2. Sığorta təşkilatlarının maliyyə resurslarının tərkibi.....	20
1.3. Sığorta qanunveriliciliyi və onun maliyyə resurslarının idarəedilməsində rolu.....	27
II FƏSİL. İŞĞAL DÖVRÜNDƏ ÖLKƏMİZİN SİĞORTA SİSTEMİNİN İTİRDİYİ MALİYYƏ RESURLARININ EMPİRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	36
2.1. İşğal dövründə sığorta bazarlarının qazanılmamış sığorta tədiyyələrinin potensial həcmi.....	36
2.2. İşğal dövründə sığorta bazarlarında sığortaların itirdiyi ehtimal investisiya resurslarının təhlili.....	44
III FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA SİĞORTA SİSTEMİNDƏ MALİYYƏ RESURLARININ APARILMASI YOLLARI.....	51
3.1. Qarabağda yeni sığorta şirkətlərinin və investisiya fondlarının yaradılması perspektivləri.....	51
3.2. Qarabağda regional sığorta bazarlarının formalaşması əsasında onun maliyyə resurslarının optimallaşmasının stimullaşdırılması perspektivləri.....	65
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	79
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	82
Cədvəllərin siyahısı.....	84
Sxemlərin siyahısı.....	84

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycan sığorta bazarının inkişafı probleminin həlli təkcə böyük risk sahibləri üçün deyil, həm də bütün təsərrüfat subyektləri, o cümlədən ev təsərrüfatları üçün sığorta xidmətləri təklifinin genişləndirilməsi müstəvisindədir. Sığorta şirkətlərinin inkişaf strategiyalarının müxtəlifliyi sığorta üçün qəbul edilən risklərin müxtəlif miqyasını müəyyən edəcək ki, bu da öz növbəsində sığorta şirkətinə qoyulan kapitalın həcminə qoyulan tələblərin fərqliliyinə gətirib çıxarmalıdır. Sığorta bazarının inkişafının davamlılığını təmin etmək üçün sığorta şirkətlərinin idarə edilməsində sığortaçılara təkcə səhmdarların vəsaitləri hesabına deyil, həm də likvidliyin zəruri səviyyəsinə zəmanət veriləcək belə yanaşmalar inkişaf etdirilməlidir, onların sığorta fəaliyyəti prosesində toplanması. Kiçik sığorta məbləğləri, balanslaşdırılmış sığorta portfəlləri, sığorta ehtiyaclarını dəqiq qiymətləndirmək bacarığı, sığortaya tələbin artımını təmin etmək - bütün bunlar, ilk növbədə, orta ölçülü işğaldan azad olmuş regional sığorta şirkətləri üçün xarakterikdir. Regional sığortaçılar işğaldan azad region sakinlərinin sığorta maraqlarına yaxın, ümumi ideyalar və ümumi mental prinsiplər əsasında istehlakçılarla əlaqələr qurulmasına şəraitin yaradılmasına təkan verilməlidir. Eyni prioritetlər, ərazi yaxınlığı və bütövlükdə yerli istehlakçılar üçün regional sığortaçılarının sığorta xidmətlərinin əlçatanlığı sığorta vərdişlərinin əvəzsiz mənbəyi, sığorta bazarının genişləndirilməsi üçün əsasdır. Buna görə də, Azərbaycan Respublikası 2020-ci ilə qədər sığorta fəaliyyətinin inkişafı strategiyasında işğaldan azad olmuş ərazilərdə sığorta inkişafı üçün prioritet vəzifə kimi regional sığorta inkişafı vəzifəsi müəyyən edilmişdir. Sığorta şirkətlərinin əlavə kapitallaşması üçün tənzimləyicinin daim dəyişən tələbləri o deməkdir ki, hazırda daxili artım strategiyası dövlət siyasətində orta ölçülü regional sığorta şirkətlərinin sayının artması ilə əlaqədar sığorta bazarının genişləndirilməsi aləti kimi nəzərə alınmır. Bununla belə, beynəlxalq təcrübə, o cümlədən Avropa ölkələrinin sığorta bazarlarının təcrübəsi eyni ərazi yurisdiksiyasının bir çox sığorta şirkətləri üçün xarakterik olan risklərdən sığorta müdafiəsini təmin edən regional sığortaçılar

tərəfindən sığortaya yüksək tələbat olduğunu nümayiş etdirir. Risklərin bu ərazi icması yaxşı balanslaşdırılmış sığorta portfelinin yaradılması üçün əsasdır və bu, regional sığortaçıların yenidən yaradılması problemini Azərbaycan üçün aktual edir. Riskli kapitala əsaslanan maliyyə sabitliyinin tənzimlənməsinin yeni konsepsiyasında sığortaçıların kapital adekvatlığına dair tələblərinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə baxmayaraq, bazarda yeni səhmdarların investisiya aktivliyi son dərəcə aşağıdır. Eyni zamanda, aydındır ki, sığortaçıların investisiya cəlbediciliyi daha az dərəcədə tənzimləyici kapitalın həcmi ilə müəyyən edilir. İqtisadiyyatın və maliyyə bazarının bir çox digər sektorlarından fərqli olaraq, sığorta kapitalı nəzəriyyəsi və onun qiymətləndirilməsi üsulları praktiki olaraq Azərbaycan sığorta elmi çərçivəsindən kənar qalır. Sığorta bazarının inkişafını və Azərbaycan iqtisadiyyatında əhəmiyyətinin artırılmasını təmin etmək üçün sığorta şirkətinin kapitalının və onun fəaliyyəti üçün tələb olunan resursların səmərəli idarə edilməsi üsullarının işlənilməsi hazırlanması zəruridir. Bu mülahizələr bu tədqiqatın mövzusunun aktuallığını əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Bu tədqiqatın məqsədi sığortaçıların artımı və maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün sığorta kapitalının idarə edilməsi problemini həll edə biləcəkləri və işğal olmuş ərazilərdə sığorta elə institusional şəraitlə təmin edəcəkləri rəhbər tutaraq praktiki müddəaları nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq və inkişaf etdirməkdir, onun sabit və səmərəli inkişafını təmin edəcəkdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Araşdırma işinin mövzusu Qarabağ iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi tərəqqisi üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpa olunması, milli iqtisadiyyata intensiv inteqrasiyası, dayanıqlı inkişafının təmin olunması, orada ən yeni infrastrukturun qurulması, mədəni-tarixi abidələrin bərpası və layiqli yaşayış şəraitinin yaradılması sahəsində xüsusi tədbirlər həyata keçirilməsi, işğal olunmuş ərazilərdə Azərbaycan sığorta sisteminin itirdiyi maliyyə resurslarının substantov monitorinqin tədqiqidən barətdir. Bu çərçivədə icra olunan layihələr həmin ərazilərin qısa müddət ərzində sülh və əməkdaşlıq bölgəsinə çevrilməsində və sosial-iqtisadi tərəqqisində vacib rol oynayacaqdır.

Tədqiqatın nəzəri əsasını Azərbaycan və xarici alimlərin sığorta işi, sığorta haqqında qanun, maliyyə nəzəriyyəsi, korporativ maliyyə sahəsindəki əsərləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: İşin məqsədi nəzəri müddələrin formalaşdırılması və onların əsasında sığorta şirkətlərinin maliyyə və bazar kapitalının idarə edilməsində milli sığorta bazarının səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş praktiki həllərin işlənilib hazırlanmasıdır. Tədqiqatın əsas məqsədi sığorta şirkətlərinin kapitalını təhlil etmək və işğal dövründə sığorta şirkətlərinin itirdiyi potensial haqqında nəzəri və praktiki bilgilərin monitorinqini aparmaqdan ibarətdir.

Bu vəzifələrə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

1) firma kapitalının müasir nəzəriyyələrini sığorta fəaliyyətinə tətbiq etmək və sığorta şirkətinin kapitalının formalaşma mənbələrini və qiymətləndirmə xüsusiyyətlərini təhlil etməklə onun xüsusi təyinatını sübut etmək;

2) sığorta şirkətlərinin dəyərinin maksimum artımını və sığorta bazarının investisiya cəlbediciliyini təmin edən sığorta bazarının kapitallaşmasının optimal səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün nəzəri müddələri və metodoloji yanaşmaları işləyib hazırlamaq;

3) Qarabağda sığortaçının maliyyə kapitalının artırılmasının daxili mənbələrini müəyyən edir və ondan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodologiyasını təklif edir;

4) Qarabağda sığorta şirkətinin bazar kapitallaşmasının artım mənbələrini müəyyən etmək və innovativ layihələrin bu artımına təsirini qiymətləndirmək;

5) Qarabağ regionunda kommunikasiya kapitalının rolunu araşdırmaq, kapitalın yığılması üçün əsas kimi sığortaçı ilə onun maraqlı tərəfləri arasında qarşılıqlı fəaliyyət prinsiplərini formalaşdırmaq;

6) Qarabağ regionunda inkişaf strategiyaları nəzərə alınmaqla, mütənasiblik və onların kapitallaşmasına dair tələblər əsasında sığorta şirkətlərinin maliyyə sabitliyinin tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarını və praktiki yanaşmalarını işləyib hazırlamaq;

7) davranış nəzarəti prinsiplərinin sığorta şirkətlərinin bütün maraqlı tərəflərlə münasibətlərinə şamil edilməsi zərurətini əsaslandırmaq və onun prinsiplərini prudensial nəzarətin elementi kimi formalaşdırmaq;

8) İşğaldan azad olmuş torpaqlarımızda inkişafın əsas daxili resurslarını müəyyən etmək üçün regional sığorta şirkətinin üzvi artım modelini hazırlamaq.

Tədqiqat obyektı və predmenti: Bu tədqiqatın obyektı milli sığorta sistemidir.

Bu tədqiqatın mövzusu Azərbaycanın Qarabağ iqtisadi rayonunda sığorta şirkətinin itirilmiş kapitalının öyrənilməsidir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat prosesində müxtəlif metodlardan istifadə edilməsi nəzərdə tutulub. Tədqiqatın birinci fəslı araşdırmanın nəzəri aspektlərini əhatə edir. Ona görə də, bu fəslin yazılmasında daha çox müşahidə, müqayisəli təhlil, analiz metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat bazası fərqli yerli və xarici mənbələrdən, elmi araşdırmalardan, imzalanmış fərmanlardan və tarixi faktlardan ibarətdir. Qarabağ iqtisadi rayonunun iqtisadi dirçəlişinin sürətləndirilməsi və sığorta bazarının tərtib edilməsi və qiymətləndirilməsi üçün dünya təcrübəsindən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Torpaqlarımızın işğal altında olduğu müddətdə baş verən proseslərin araşdırılmasının çətinliyi tədqiqat işinin məhdudiyyətlərindən biridir. Bu vaxta qədər aparılan araşdırmaların, statistik məlumatların işğaldan öncəki dövrə aid olması və resursların kifayət qədər olmaması müasir tədqiqat və qiymətləndirmə mexanizmlərindən istifadə olunmasını gərəklı edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

Bu dissertasiya işinin elmi yeniliyi isə aşağıdakılardır:

- Sığorta qanunveriliciliyi və onun maliyyə resurslarının idarəedilməsində rolu araşdırılmışdır;
- İşğal dövründə sığorta bazarlarında sığortalara itirdiyi ehtimal investisiya resurslarının təhlili aparılmışdır;

➤ İşğal dövründə sığorta bazarlarının qazanılmamış sığorta tədiyyələrinin potensial həcmi analiz edilmişdir;

➤ Qarabağda regional sığorta bazarlarının formalaşması əsasında onun maliyyə resurslarının optimallaşmasının stimullaşdırılması perspektivləri araşdırılmışdır;

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Qeyri-sabit regional sistemin yerlərdə balanslaşdırılması üçün, bütün komponentlərin müəyyən bir müddət ərzində tarazlıq vəziyyətinə gətirilməsi üçün yaradılan mexanizm.

Tədqiqat zamanı nəticələr tərtib edilmişdir.

1) Qarabağ regionunda sığorta şirkətinin kapitalının yaranması prosesinin xüsusiyyətləri və sığorta xidmətlərinin göstərilməsi prosesində amortizasiya imkanları nəzərə alınmaqla, onun kapitalının genezisinin xüsusi xarakteri.

2) Sığorta bazarının optimal kapitallaşmasının qiymətləndirilməsi metodologiyası təklif olunur ki, bu da sığorta şirkətlərinin dəyərini və sığorta sektorunun investisiya qoyuluşları üçün modellərin yaranması.

3) Sığorta şirkətinin qeyri-maliyyə resurslarının işğaldan azad olmuş əmlakların maliyyə kapitalının artımını və şirkətin bazar kapitallaşmasının artımını təmin etmək

4) Qarabağ iqtisadi rayonunda sığorta şirkətlərinin kapitalının itirilməsi, sığorta haqqlarının azaldılması.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti sığorta şirkətlərinin, xüsusən də regional şirkətlərin kapitalının idarə edilməsi üsullarının işlənilib hazırlanmasında və belə idarəetmənin effektivliyinin qiymətləndirilməsindədir. Hesablama üsulları: - sığorta bazarının optimal kapitallaşmasının göstəricisi, - sığortaçının üzərinə götürdüylü öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün əlavə təminatlar üçün xüsusi fonda lazımı ayırmaların qiymətləndirilməsi, - sığorta bazarının innovativlik səviyyəsi, - zəruri resurslara çıxışın itirilməsi riskinin qiymətləndirilmə

I FƏSİL. SİĞORTA SİSTEMİNDƏ MALİYYƏ RESURLARININ FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLARI

1.1. Sığorta şirkətlərinin maliyyə resursları və onun əhəmiyyəti

Müasir iqtisadiyyatda sığorta müxtəlif növ gözlənilməz hadisələr nəticəsində dəyən zərəri kompensasiya etməyə imkan verən maliyyə qarantıdır. Eyni zamanda dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində sığorta şirkətləri öz imkanlarına və onlarda cəmləşmiş kapitalın həcminə görə banklarla bərabər səviyyədədir və iqtisadiyyatın maliyyə sektorunun mühüm qolunu təşkil edir. Müasir bazarda tam fəaliyyət göstərən sığorta şirkətləri rəqabətli bazar mühitində yaşamaq və inkişaf etmək üçün bütün çətinlikləri yaşayırlar. Bu şəraitdə sığorta şirkətində maliyyə idarəçiliyi məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sığorta şirkətində maliyyə resurslarının öyrənilməsi, fikrimizcə, sığorta şirkətlərinin maliyyəsinin maliyyə sistemindəki yeri və rolunun öyrənilməsi, onların fəaliyyət xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi əsasında aparılması məqsədəuyğundur. Maliyyə sistemini maliyyə subyektləri əsasında təsnif edərkən mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş maliyyənin alt sistemlərinə bölmək olar.

Mərkəzləşdirilməmiş maliyyəyə bu halda müəssisə, təşkilat və idarələrin, habelə əhalinin (ev təsərrüfatlarının) maliyyəsi daxildir. Müəssisə, təşkilat və idarələrin maliyyəsində maddi istehsal sferasının maliyyəsi və qeyri-istehsal sahəsinin maliyyəsi fərqləndirilir. Qeyri-istehsal sferasının maliyyə strukturunda bank-kredit və sığorta təşkilatlarının maliyyəsi kimi bir komponent kimi ayrılır. Fikrimizcə, bank, kredit və sığorta təşkilatlarının maliyyəsini maliyyə vasitəçilərinin maliyyəsi kimi xarakterizə etmək olar. Maliyyə vasitəçiləri müxtəlif təsərrüfat subyektlərindən və fiziki şəxslərdən vəsait toplayan və onları müəyyən şərtlərlə öz adından bu vəsaitlərə ehtiyacı olan digər subyektlərə təqdim edən maliyyə qurumlarıdır. Maliyyə vasitəçilərinin ümumi funksiyası maliyyə resurslarının son istehlakçılara səmərəli hərəkətini təmin etmək məqsədilə maliyyə məhsullarının alqı-satqısından ibarətdir. Bu əsaslandırma xəttinə görə maliyyə vasitəçiləri dörd

qrupa bölünür - depozit vasitəçiləri, müqaviləli əmanət institutları, investisiya fondları və digər investisiya təşkilatları. Sığorta şirkətləri uzunmüddətli, yüksək gəlirli maliyyə aktivlərinə investisiya qoymaq imkanına malik olduqlarını qeyd edərək müqaviləli əmanət təşkilatları kimi təsnif edilir. Tanınmış iqtisadçı alimlərin əsərlərində maliyyə vasitəçiliyi problemlərinə həmişə diqqət yetirilmişdir. İqtisadi artımı təmin etmək üçün resursların səmərəli bölüşdürülməsində kredit sisteminin və fond bazarlarının rolu öz əksini tapmışdır (Ataşov B, 2016). Sığortanın maliyyə vasitəçiliyi sistemi kimi təsnifatı ilk dəfə XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında Amerika iqtisadçısı B.Fridman tərəfindən həyata keçirilmişdir. Maliyyə alətləri bazarının inkişafındakı yeni tendensiyaların təhlili ona müxtəlif aktivlərin risklərinin şaxələndirilməsi, gözlənilməz risklərin sığortalanması və onların müxtəlif agentlər arasında bölüşdürülməsi kimi vasitəçiliyin aspektlərini müəyyən etməyə imkan verib. Qərb iqtisadçılarının maliyyə vasitəçiliyi nəzəriyyəsi sahəsində klassik və müasir araşdırmaları, maliyyə resurslarına tələb və təklifin birbaşa əlaqələndirilməsini təşkil edən və onların mənbələrinin genişlənməsinə töhfə verən qurumlar kimi funksiyalarını nəzərə alaraq, rus iqtisadçıları (Novruzov.N.Hüseynov.X., 2017):

-pul resurslarının ənənəvi və ya səmərəsiz istifadə sahələrindən yeni, effektiv sahələrə səmərəli yenidən bölüşdürülməsi;

-sahibkarlıq fəaliyyətinin və istehlakçı tələbinin stimullaşdırılması (Səmədzadə Z.Ə, 2012: s.101).

Birinci funksiya, tədqiqatçıların fikrincə, ikinci dərəcəli öhdəliklər sisteminin yaradılması aşağıdakı kimi öhtəliklərini yerinə yetirir :

- ✓ dövrüyyəyə yeni pul resurslarının cəlb edilməsi yolu ilə həyata keçirilir;
- ✓ investorlar arasında öz vəsaitlərinin effektiv investisiya kanalları ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaqla;
- ✓ müxtəlif növ aktivlər üzrə riskləri idarə etməklə və investisiyaların likvidliyini təmin etməklə; sığorta və risklərin iqtisadi agentlər arasında yenidən bölüşdürülməsi yolu ilə;

✓ miqyas iqtisadiyyatı və ixtisaslaşma vasitəsilə.

İkinci funksiya nağdsız hesablaşma sisteminin inkişafı üçün sahibkarlıq subyektlərinin kredit ödəniş vasitələri ilə təmin edilməsi hesabı kimi həyata keçirilir və yeni müəssisələrin yaradılması onların idarə olunması yolu ilə.

Göründüyü kimi, maliyyə vasitəçilərinin birinci funksiyası və onun həyata keçirilməsi istiqaməti tam həcmdə sığorta şirkətlərinin fəaliyyət prosesində təmin edilir. Bu, maliyyə sisteminin elementinin iqtisadi məzmununu və funksiyalarını aydınlaşdırmağa imkan verir. Maliyyə sisteminin müasir reallıqlarını nəzərə alaraq, maliyyə aktivləri ilə əməliyyatların üstünlük təşkil edən sayı maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi ilə bağlı münasibətlərə vasitəçilik etdikdə, sığorta şirkəti maliyyə bazarında vasitəçilik funksiyasını həyata keçirən maliyyə institutu kimi müəyyən edilə bilər. İkinci dərəcəli öhdəliklər yaratmaqla, sığorta və yenidən bölüşdürmə risklərini təmin etməklə və birincisi, öhdəliklərinin ödənilməsi formasında gəlir əldə etməklə, ikincisi isə idarə etdiyi investisiya portfellerindən gəlir əldə etməklə kapitalın istehlakçıları və tədarükçüləri. Xarici iqtisadçı JK Van Horn “Maliyyənin idarəetmə xüsusiyyətləri” əsərində göstərir ki, “Sığorta şirkətlərinin bəziləri xoşagəlməz hadisə baş verdikdə müəyyən məbləği ödəmək öhdəliyi müqabilində sığortalılardan dövrü ödənişlərin yığılmasını nəzərdə tutur. Sığorta şirkət kapitalının bir hissəsi ilə birlikdə maliyyə aktivlərinə yatırılan sığorta haqları hesabına sığorta ehtiyatları formalaşdırır” (Xudiyev.N.N, 2013). Sığorta şirkətlərinin maliyyə vasitəçiləri kimi fəaliyyətinin şərhinə bu cür yanaşma sığorta şirkətlərinin maliyyə sistemində yeri və sığortaçıların maliyyəsinin təşkili baxımından onların bəzi xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir. Sığorta iqtisadiyyatın strateji sektoru kimi aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir: - sığorta şirkətləri qeyri-maddi istehsal sferasının sektorlarının müəssisələrinə aiddir; - sığorta fəaliyyəti müəyyən risk faktorlarına məruz qalan ayrı-ayrı institusional bölmələrə müəyyən konkret hadisələrin başlanmasının nəticələrindən maliyyə müdafiəsinin təmin edilməsinə yönəldilir; - sığorta həm də “O, maliyyə vasitəçiliyi

kimi çıxış edir, bu zaman sığorta polisi sahiblərindən alınır, vəsaitlər maliyyə və ya digər aktivlərə yatırılır” ;

✓ əmlak mənafelərinin maliyyə müdafiəsi sığorta hadisəsi nəticəsində baş vermiş zərərin real dəyərində uyğun gələn və ödənilməli olan sığorta ödənişinin ödənilməsi yolu ilə həyata keçirilir;

✓ sığorta xidmətlərinin göstərilməsi üçün sığortalı polisin əhatə etdiyi hər bir dövrün əvvəlində əvvəlcədən ödənilməli olan sığorta haqqı ödəyir və ödəniş sığorta hadisəsi baş verdikdən sonra müəyyən müddət ərzində baş verir, bununla əlaqədar sığorta şirkətlərinin müvəqqəti sərbəst vəsaitləri var;

✓ sığorta haqlarının məcmusundan sığorta şirkəti sığorta fondu formalaşdırır və ondan sığortalılara dəymiş ziyan ödənilir.

Bu xüsusiyyətlər, öz növbəsində, sığorta şirkətlərinin maliyyəsinin təşkilindəki xüsusiyyətləri əvvəlcədən müəyyən edir:

✓ qeyri-istehsal sferasında maliyyənin tərkib hissəsi olan sığorta şirkətlərinin maliyyəsinin xarakterik xüsusiyyəti bu alt bölmədə “maliyyəməxtəlif məqsədlər üçün çoxlu miqdarda vəsaitin formalaşması səbəbindən sonrakı istehlak məqsədi ilə artıq yaradılmış münasibətlərin dəyəriyənindən bölüşdürmə kanalları vasitəsilə hərəkətə xidmət edir”;

✓ qeyri-maddi istehsalın sahələrində olan hər hansı müəssisələrdə olduğu kimi, sığorta şirkətlərində də maliyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi prosesində istehsal mərhələsi yoxdur və bütün dövriyyədə maliyyə resursları yalnız pul formasına malikdir.

Sığorta təşkilatlarının maliyyə resursları həmişə yalnız pul formasına malikdir. Sığorta fondunun formalaşdırılması üsulları, onun həcmnin və sonrakı ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün yetərliliyinin müəyyən edilməsi bu mexanizmin mühüm elementləridir. Sığorta fondu müəyyən qaydalara uyğun yaradılır və sığorta sxemi iştirakçılarının minimum zəruri xərcləri ilə dəymiş ziyanın kifayət qədər kompensasiya edilməsi məqsədini güdür, sığorta haqqı sığorta məhsulunun qiyməti rolunu oynayır.

Məhsul istehsal edən sənaye müəssisələri üçün zaman perspektivində müəssisə tərəfindən ödənişlər gəlirin alınmasından əvvəl olur. Sığorta şirkəti tərəfindən sığorta təminatı adlanan qeyri-maddi əmtənin təmin edilməsi sığortalının sığorta şirkətinə ödədiyi mükafat ödənişlərinə gətirib çıxarır. Xidmətin göstərilməsindən əvvəl ödəniş edildiyi vəziyyət tərs ("ters") iqtisadi dövrdür. Sığortada və "klassik" sektorun bəzi sektorlarında belədir. Sığortada əks iqtisadi dövriyyə sığorta haqlarının hesablanması xeyli çətinləşdirir və riyazi ehtiyatların yaranmasına səbəb sığorta şirkətləri üçün əsas gəlir mənbəyi kapitaldır; sığortalıların sığorta haqları investisiya fəaliyyətindən gəlir.

Maliyyə resurslarının toplanmasının əsasını hüquqi və fiziki şəxslərin əmlak mənafeələrinin müxtəlif risklərdən sığortalanması vəzifəsi təşkil edir. Maliyyə resurslarından istifadənin əsas istiqamətləri sığorta hadisələrinin baş verməsi və investisiya qoyuluşu ilə əlaqədar sığortalılara sığorta ödənişinin ödənilməsidir və sığorta şirkətlərinin investisiya fəaliyyəti diversifikasiya, geri ödəmə, gəlirlilik həmçinin likvidlik prinsiplərinə əsaslanır. Vəsaitlər adekvat şəkildə qorunub saxlanılmalı və gələcək ödəniş ehtiyaclarına uyğun olaraq diferensial şəkildə investisiya edilməlidir, bununla yanaşı maliyyə sabitliyini və ödəmə qabiliyyətini təmin etmək üçün sığorta şirkətləri sərəncamlarında olan aktivlərlə götürdükləri öhdəliklər arasında təkrarsığorta mexanizminin mövcudluğunu müəyyən edən müəyyən münasibətlərə riayət etməyə borcludurlar.

Beləliklə, sığortada maliyyənin təşkilinin nəzərdən keçirilən xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakı tərif verməyə imkan verir: sığorta şirkətinin maliyyəsi sığorta mühafizəsini təmin etmək məqsədilə maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi ilə bağlı pul münasibətlərinin məcmusudur. Sığorta şirkətlərinin maliyyəsinin iqtisadi mahiyyəti onların funksiyalarında özünü göstərir. Sığorta şirkətlərinin maliyyəsi dövlətin maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olmaqla ümumilikdə maliyyə ilə eyni funksiyaları, yəni bölgü və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir. Bölüşdürmə funksiyası maliyyənin ictimai təyinatını - sosial təkrar istehsalın hər bir iştirakçısını (həm təsərrüfat subyektlərini, həm də dövləti) zəruri

maliyyə resursları ilə təmin etmək, habelə onların təyinatı üzrə pul vəsaitlərinin hərəkətini müəyyən etmək (Abbasov A.Q, 2014).

Sığorta şirkətlərinin maliyyəsinə nəzarət funksiyası sığorta fondunun vəsaitlərinin ciddi şəkildə məqsədyönlü formalaşdırılması və istifadə edilməsindən ibarətdir. Sığorta şirkətlərinin maliyyəsinə nəzarət funksiyası proqramların, sığorta fondunun formalaşmasından əvvəlki proqnozların hazırlanmasında, sığorta fondunun ciddi şəkildə məqsədyönlü formalaşdırılması və istifadəsi prosesində, fondun ümumiləşdirmə və qiymətləndirməsində öz əksini tapır. Nəzarət funksiyası maliyyə və sığorta nəzarətinin bütün əlaqələri vasitəsilə həyata keçirilir. Sığortaçının maliyyəsi onun sığorta təminatının təmin edilməsi üzrə fəaliyyətini təmin edir və investisiya əməliyyatları ilə məşğul olmaq imkanı yaradır. Sığorta şirkəti sığorta fondunun vəsaitlərini formalaşdırır və sığortalıya dəymiş ziyanı ödəyir və eyni zamanda sığorta işinin təşkili ilə bağlı öz xərclərini maliyyələşdirir, habelə müvəqqəti mövcud olan vəsaitlərdən istifadə edir, onları müxtəlif aktivlərə yönəldir. Bu baxımdan sığorta şirkətlərinin pul dövriyyəsi iqtisadiyyatın digər sahələrində olan müəssisələrə nisbətən daha mürəkkəbdir. Ənənəvi olaraq sığorta elminin nümayəndələri qeyd edirlər ki, sığorta şirkətlərinin pul dövriyyəsinə iki müstəqil pul vəsaiti hərəkəti daxildir: “sığorta təminatını təmin edən və sığorta işinin təşkili ilə bağlı vəsaitlərin dövriyyəsi” (Xudiyev.N.N, 2013: s.101). Bununla belə, maliyyə idarəciliyində pul vəsaitlərinin hərəkətini üç fəaliyyət növünə - cari (bu halda töhfələrin toplanması və kompensasiyaların ödənilməsi ilə bağlı), investisiya və maliyyəyə təsnif etmək adətdir.

Buna görə də, sığorta şirkətinin pul vəsaitlərinin hərəkətini müstəqil element kimi investisiya fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı pul vəsaitlərinin hərəkətini də aşağıdakı arqumentlərə görə ayıraraq üç müstəqil axına bölmək daha məntiqli olardı: maliyyə qanunları.- idarəetmə; - sığorta fondunun toplanması və bölüşdürülməsi ilə bağlı vəsaitlərin hərəkəti bilavasitə sığorta subyektləri - sığortaçı və sığortalı arasında, aktivlərin qoyuluşu zamanı isə sığorta şirkəti ilə sığorta təşkilatı olmayan investisiya institutu arasında həyata keçirildiyi üçün. sığorta predmeti; - sığorta

fondunun toplanması və bölüşdürülməsi ilə bağlı vəsaitlərin hərəkəti sığorta şirkəti ilə konkret sığortalılar arasında ayrı-ayrı axınlara bölünür, məqsədəuyğun hesab edilir və vəsait qoyulduqda vəsaitlər konkret sığortaolunanlar tərəfindən deyil, sığortalılar tərəfindən qoyulan vəsaitlər hesabına yatırılır. sığorta şirkətinin sərəncamı; - sığorta şirkəti investisiya institutu deyil, ona görə də sığorta şirkətinin adi fəaliyyəti ilə bağlı pul vəsaitlərinin hərəkətini digərlərindən ayırmaq lazımdır.

Təsərrüfat subyekti kimi sığorta şirkəti maliyyə sahəsində müxtəlif səbəblərdən sığorta şirkətinin cari maliyyə vəziyyəti, onun dəyişmə meyilləri və bir müddət ərzində gözlənilən maliyyə vəziyyəti ilə maraqlanan müxtəlif kateqoriyalı şəxslər və qurumlarla qarşılıqlı əlaqədə olur. verilmiş müddət. İqtisadi məzmununa görə sığorta şirkətinin bütün maliyyə münasibətləri məcmusu aşağıdakı sahələrdə - sığorta şirkətinin yaradılması zamanı təsisçilər arasında - nizamnamə kapitalının formalaşması ilə bağlı və onun tərkibində qruplaşdırıla bilər.

Sığorta şirkətinin hüquqi şəxs kimi yaradılması səhmdarlar (iştirakçılar), habelə sığorta şirkəti ilə onun sahibləri arasında nizamnamə kapitalının və ödənilmiş dividendlərin (kapitalda iştirakdan gəlir) ölçüsünün dəyişməsi ilə bağlı maliyyə münasibətlərini müəyyən etdirmişdir və aşağıda qeyd olunmuşdu:

- sığortaçı ilə sığortalılar arasında - sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulmuş sığorta hadisələri baş verdikdə sığortalılar tərəfindən sığorta haqqının ödənilməsi və sığortaçılar tərəfindən pul məbləğlərinin ödənilməsi ilə bağlıdır. Bu maliyyə münasibətləri əsasdır, çünki sığorta şirkətinin kommersiya fəaliyyətinin yekun maliyyə nəticəsi onların səmərəli təşkilindən çox asılıdır;

- təkrarsığortaçı ilə təkrarsığortaçı arasında - təkrarsığorta ilə bağlı, yəni. sığorta riskinin yenidən bölüşdürülməsi - təkrarsığorta haqqının ödənilməsi və təkrarsığortaçının dəymiş zərərlərdə iştirakı ilə bağlı;

- əsas sığorta şirkəti ilə onun bölmələri (filiallar, nümayəndəliklər) arasında - maliyyə resurslarının mərkəzləşdirilməsi, xərclərin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı;

- sığorta şirkəti ilə holdinqin tərkibindəki əsas təşkilat arasında, sığorta şirkətinin üzvü olduğu birlik və assosiasiyalarla. Maliyyə münasibətləri

mərkəzləşdirilmiş məqsədli fondların və ehtiyatların formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi, məqsədli sahə proqramlarının maliyyələşdirilməsi, marketing tədqiqatlarının, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması, sərğilərin keçirilməsi, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün geri qaytarılmalı əsaslarla maliyyə yardımının göstərilməsi və dövriyyə vəsaitlərinin doldurulması zamanı yaranır ;

- sığorta şirkəti ilə dövlətin maliyyə sistemi arasında - vergilərin ödənilməsi və büdcəyə digər ödənişlərin həyata keçirilməsi, büdcədənənar fondların formalaşdırılması, vergi güzəştlərinin verilməsi, cərimələrin tətbiqi, büdcədən maliyyələşdirmə zamanı;

- sığorta şirkəti ilə bank sistemi arasında - kommərsiya banklarında pul vəsaitlərinin saxlanması, kreditlərin alınması və ödənilməsi, bank krediti üzrə faizlərin ödənilməsi, xarici valyutanın alqı-satqısı, banklara sığorta xidmətlərinin göstərilməsi prosesində;

- sığorta şirkəti ilə onun işçiləri arasında - əməyin ödənilməsi, işçilərə kreditlərin verilməsi, fiziki şəxslərdən vergi tutulması, cərimələr və maddi ziyanın ödənilməsi zamanı;

- sığorta şirkəti ilə investisiya institutları arasında - investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində, mənbələri öz və borc götürülmüş mənbələrdir. Sonuncular arasında sığorta ehtiyatları xüsusi hüquqi və iqtisadi statusa malik borc vəsaitləri kimi seçilir;

- digər maliyyə münasibətləri.

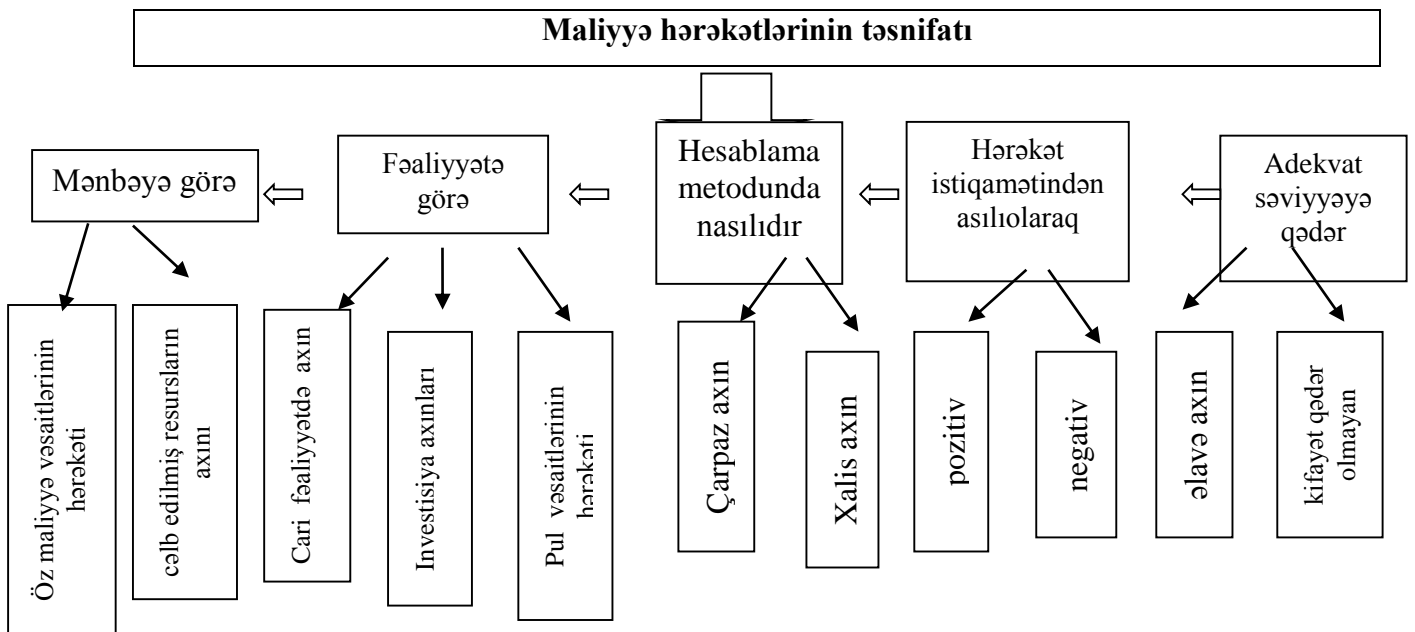
Sığorta sahəsində maliyyə münasibətlərini 3 qrupda qruplaşdırmaq olar: Sığortaçı ilə sığortalı arasında, sığortaçı ilə təkrarsığortaçı arasında yaranan sığorta haqlarının toplanması və sığorta tələblərinin ödənilməsi (o cümlədən təkrarsığorta) ilə bağlı münasibətlər. Sığorta şirkəti ilə onun işçiləri və podratçılar (təchizatçı və podratçılar, banklar və s.) arasında sığorta işinin aparılması ilə bağlı yaranan münasibətlər, sığorta şirkətinin investisiya fəaliyyəti ilə bağlı sığorta şirkəti ilə investisiya institutları, qiymətli kağızların emitentləri arasında yaranan münasibətlər. Sadalanan münasibətlər qruplarının hər birinin öz xüsusiyyətləri və

əhatə dairəsi var. Lakin onların hamısı ikitərəfli xarakter daşıyır və onların maddi əsasını vəsaitlərin hərəkəti təşkil edir. Vəsaitlərin hərəkəti sığorta şirkətinin öz və onun nizamnamə kapitalının formalaşması, sığorta şirkətinin vəsaitlərinin dövriyyəsi başlanır və bitir, vəsaitlərin və ehtiyatların formalaşması və istifadəsi ilə müşayiət olunur. Sığorta şirkətinin maliyyəsinin düzgün və rəşional təşkili onun uğurunu şərtləndirən amildir. Sığorta fəaliyyətinin spesifikliyi sığorta münasibətlərinin fərdiliyini və onların idarə edilməsinin xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

1.2. Sığorta təşkilatlarının maliyyə resurslarının tərkibi

Sığorta təşkilatlarının vəsaitlərinin idarə edilməsində maliyyə axınları vaxtında maliyyə resurslarının hərəkətini təmin edir. Tədbirlər planında kapitalın formalaşmasına gətirib çıxaran maliyyə resurslarının toplanması və istifadəsinin qanunauyğunluğu və davamlılığı öz əksini tapmışdır. Sığorta şirkətlərinin maliyyə axınları həmişə müəyyən hüquqi sənədlər, sığorta şirkətinin fəaliyyətini tənzimləyən milli qaydalar və standartlarla formalaşır və istifadə olunur.

Sxem 1: Maliyyə axınlarının təsnifatı

Mənbə: Maliyyə axınlarına idarə olunması standartları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanıb

Maliyyə axınları maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində yaranan maliyyə resurslarının formalaşmasını, dövriyyəsinə və istehlakını ifadə edir. Müsbət maliyyə axınları dedikdə gəlir, formalaşma və onlardan istifadə nəticəsində mənfi maliyyə axınları nəzərdə tutulur (Məmmədov.S, 2017).

Maliyyə axınları kapitalı artırmaq və ya azaltmaqla yanaşı, onun bir formadan digərinə keçidində də təsir göstərir.

Maliyyə resurslarının məhdudluğunu nəzərə alaraq, maliyyə axınlarının idarə edilməsində əsas məqsəd maliyyə resurslarının adekvatlığını müəyyən etmək və

çoxsaylı alternativlərdən istifadənin optimal və effektiv yollarından imtina etməkdir. Sığorta şirkətinin fəaliyyətində maliyyə axınlarını öyrənərkən mənşəyinə və formalaşmasına görə onların təsnifatından geniş istifadə olunur (sxem 2) Sığorta şirkətlərinin maliyyə resurslarının əsas gəlir mənbəyini sığorta haqları təşkil edir, vərəsələrin xərcləri isə sığorta haqları və sığorta xərcləri hesabına ödənilir. Sığorta şirkətinin əsas fəaliyyəti kimi sığorta xidmətlərinin əsas xüsusiyyəti onun digər fəaliyyət növləri ilə sıx əlaqədə olmasıdır.

Sxem 2-də sığorta fəaliyyətindən yaranan maliyyə axınlarının mexanizmini təsvir edir. Bunlar təkrar sığorta, investisiya, maliyyə fəaliyyəti, müxtəlif maliyyə xidmətləri və s. Bu fəaliyyətlər sığorta fəaliyyətindən sonra ikinci dərəcəli olsa da, maliyyə resurslarının formalaşmasında onların rolunu azaltmır.

Sxem 2: Sığorta üzrə maliyyə axınları

Sığorta təşkilatı			
sığortalı	Təkrar sığortaçı	Sığorta Brokeri	Ştat üzvü
1 ⇕ 2	3 ⇕ 4	5 ↓	6 ↓
Sığorta müqaviləsi	Təkrar sığorta müqaviləsi	Agentlik razılaşması	Əmək müqaviləsi

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Maliyyə resurslarının formalaşması təsərrüfat fəaliyyətinin gedişində baş verir ki, bura cari, investisiya və maliyyə resursları daxildir (sxem 3). Sığorta şirkətinin cari fəaliyyəti sığorta, müştərək sığorta və təkrar sığorta və onların həyata keçirilməsi üçün tələb olunan xərclərlə bağlı fəaliyyətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, cari fəaliyyətdə maliyyə axınları yüksək prioritetdir. Cari fəaliyyətdə maliyyə resurslarının daxil olması və xaricə daxil olması arasında müsbət fərq effektiv fəaliyyəti ifadə edir və yüksək maliyyə sabitliyi ilə xarakterizə olunur. Bunun əksinə olaraq, maliyyə resurslarının daxil olması ilə xaric olması arasındakı mənfi fərq, əksinə, maliyyə çətinlikləri və ödəmə qabiliyyətinin pisləşməsi riskini artırır.

Sxem 3: Cari, investisiya və maliyyə fəaliyyətində

Giriş zamanı mövcud olan maliyyə resurslarının həcmi				
Maliyyə ehtiyatlarının artması (azalması) (gəlir istehsalı)				
Cari fəaliyyətdən maliyyə vəsaitlərinin formalaşması	+	İnvestisiya fəaliyyətindən maliyyə resurslarının formalaşması	+	Maliyyə fəaliyyətindən maliyyə resurslarının formalaşması
Əsas gəlir yaranan fəaliyyətlərlə		İnvestisiya gəliri və ya hasilatı ilə əlaqədə maliyyə resursları		Öz və borc vəsaitlərinin dəyişməsi ilə bağlı maliyyə resursları
Kassada maliyyə resurslarının miqdarı				

Mənbə: http://edf.az/uploads/documents/investisiya_siyaseti.pdf, 01.01.2022

Mövcud fəaliyyət üçün vəsaitin olmaması digər fəaliyyətlərdən vəsaitlərin cəlb edilməsini (almasını) zəruri edir (Həsənova.A.İ., Qurbanova.T.Q., 2016). Məsələn, fərqi ödəmək üçün sığorta şirkəti xaricdən borc götürməli və ya investisiyanı vaxtından əvvəl qaytarmalı və ya əməliyyat xərclərini azaltmalı olacaq. Əks halda, sığorta şirkəti maliyyə resurslarının formalaşması üçün müvafiq qərarlar qəbul edilməyincə öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyəcək.

Cari, investisiya və maliyyə fəaliyyətlərindən maliyyə resurslarının tipik daxil olması və xaricə axını Cədvəl 1-də göstərilmişdir. Maliyyə resursları fond kimi şirkətin düzgün işləməsini təmin edir. Sığorta şirkətinin maliyyə resursları bir-biri ilə əlaqəli pul gəlirlərinin, əmanətlərinin və daxilolmalarının cəmidir, bunlar: sığorta şirkətinin sığortaçıları, birgə sığortaçıları, təkrarsığortaçıları və digər sığorta bazarı subyektləri qarşı-sında öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini təmin etmək; cari, investisiya və maliyyə əməliyyatlarının sığorta şirkəti tərəfindən ödənilməsi; Cəmiyyətin sosial və digər ehtiyaclarını ödəmək.

Eyni zamanda, maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi sığorta şirkətinin maliyyə resurslarının hərəkətinin mahiyyətini xarakterizə edən bir-biri ilə əlaqəli iki prosesdir. Resursları formalaşdırarkən onların formalaşması və səfərbər edilməsi proseslərini, xüsusən də mənbələrin, formaların və töhfələrin nisbətini müəyyən etmək lazımdır

Cədvəl 1: Sığortada maliyyə axımları

Müsbət pul vəsaitlərinin hərəkəti (gəlir)	Mənfi maliyyə hərəkəti (zərər)
Cari fəaliyyətdən maliyyə resurslarının formalaşması	
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Sığorta, birgə sığorta, təkrar sığorta müqavilələri üzrə sığortahaqları; ✓ Təkrar sığorta müqavilələri üzrə mükafatlar birgə müqavilələr üzrə mükafatlar, habelə sığorta agentləri, sorğu və digər xidmətlərin göstərilməsi üçün vəsaitlər; ✓ Şirkətə dəyən zərərin ödənilməsindən əldə edilən vəsait; ✓ Əvvəlki hesabatlılıqdan sonrakı mənfəət. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Sığorta və birgə sığorta ödənişləri; ✓ Sığorta vasitəçilərinə ödənişlər; ✓ Ekspert və tənzimləyici xidmətləri; ✓ Təkrar sığorta müqavilələri üzrə kompensasiyalar; ✓ Əməkhaqqı; ✓ Dividend və faiz ödənişləri; ✓ Vergilər və rüsumlar; ✓ Cərimələr və iş vaxtından artıq olması ✓ Cari ilin defoltları ödənilir.
İnvestisiya fəaliyyətindən maliyyə resurslarının formalaşması	
<ul style="list-style-type: none"> ✓ qiymətli kağızların satışından və qiymətli kağızların satışından daxil olan digər maliyyə investisiyalarından əldə edilən gəlir; ✓ nəqliyyat vasitələrinin satışından əldə edilən gəlirlər; ✓ marağ göstərən təşkilatlara verilmiş yardımların qaytarılması; ✓ dividend və faiz. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ qiymətli kağızların və digər maliyyə aktivlərinin mənfəət və zərər vasitəsilə ədalətli dəyərle alınması dəyəri; ✓ nəqliyyat vasitələrinin alınması xərcləri; ✓ təşkilatlara verilən yardımlar; ✓ törəmə şirkətlərin satışı.
Maliyyə fəaliyyətindən maliyyə resurslarının formalaşması	
<ul style="list-style-type: none"> ✓ səhmlərin və digər qiymətli kağızların emissiyasından əldə olunan pay gəlirləri; ✓ nominal dəyərlər üzrə mənfəət artır 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ borcların ödənilməsi zamanı maliyyə çətinliyi; ✓ yardımların qaytarılması
Maliyyə resurslarının artması (azalması)	

Mənbə: Həsənova.A.İ.,Qurbanova.T.Q.,2016: s.102

Maliyyə resurslarının formalaşdırılması prosesi - resursların səfərbər edilməsi üçün mənbələrin, strukturun və tələblərin dəqiqləşdirilməsi (Cədvəl 2).

Sığorta şirkətinin öz sığorta fondlarının strukturuna aşağıdakılar daxildir: Nizamnamə kapitalı; Əlavə kapital; Ehtiyat kapital; bölüşdürülməmiş mənfəət; əmanət və istehlak fondları.

Cədvəl 2: Sığorta şirkətinin maliyyə resurslarının formalaşma mexanizmi

Sığortalı	Təkrar sığortaçı	Sığorta Brokeri	Yenidən və birgə sığortalar	Digər
Şəxsi vəsait	Sığorta şirkətinin maliyyə resursları			Borc
				Sığorta ehtiyatları
	İnvestisiya			

Mənbə: Sığorta standartları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Sığorta şirkətinin öz maliyyə resurslarının formalaşdırılması xarici və daxili mənbələrdən uzunmüddətli pul və ya natura şəklində maliyyələşməni əhatə edir.

Xarici mənbələrin strukturunda əsas payı sığorta şirkətinin payı (iştirak payı) və ya kapitalı (səhmlərin buraxılması və satışı yolu ilə) tutur.

Daxili gəlirlər cari, investisiya və maliyyə əməliyyatlarında mühüm rol oynayır. Onlar maliyyə resurslarının əsas hissəsini təşkil edir və şirkətə artan bazar dəyərini təmin edir. Daxili mənbələrə həmçinin Şirkətin öz vəsaitlərini yenidən investisiya etmək vasitəsi kimi xidmət edən amortizasiya ayırmaları da daxildir.

Öz maliyyə resurslarının formalaşmasına dair tələblərə aşağıdakılar daxildir:

1. Nizamnamə kapitalının formalaşmasına dair tələblər Nizamnamə kapitalının formalaşmasının qaydası və minimum məbləği qüvvədə olan qanunvericilik (sığorta fəaliyyəti ilə bağlı qanunvericilik aktları) və sığorta təşkilatının təsis sənədləri ilə müəyyən edilir.

2. Əlavə kapitalın formalaşmasına dair tələblər. Qanunvericiliyə uyğun olaraq əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsindən, yerləşdirmədən əldə edilən gəlirdən və digər təşkilatlardan pulsuz olaraq əlavə kapital yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər sığorta şirkətinin uçot siyasətində yenidən qiymətləndirmə yolu ilə əlavə kapitalın formalaşması nəzərdə tutulursa.

3. Ehtiyat kapitalına dair tələblər. Ehtiyat kapitalının formalaşması metodologiyası əlavə kapitalın formalaşması ilə eyni sahə (sektor) spesifikasiyasına malik deyil və təsərrüfat subyektlərinin təşkilinin ümumi prinsiplərinə uyğundur. Ehtiyat kapitalı şirkətin maliyyə öhdəliklərini ödəmək üçün deyil, nizamnamə

kapitalına əlavə olaraq formalaşır. Ehtiyat kapitalının formalaşdırılması üçün vəsait sığorta şirkətinin təsisçilərinin qərarı ilə xalis mənfəətin bölüşdürülməsində qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məbləğdə ayrılır.

4. Mənfəətin və xüsusi fondların formalaşdırılmasına dair tələblər. Sığorta şirkətinin mənfəəti cəmiyyətin fəaliyyətinin yekun maliyyə nəticəsini əks etdirir və hesabatın verilməsinə dair normativ tələblərə uyğun olaraq ayrı-ayrı həyat və qeyri-həyat sığortası növləri üzrə xalis mənfəəti (zərəri) özündə əks etdirir. Sığortaçının kapitalındakı dəyişikliklər. Eyni zamanda, sığorta şirkətinin uçot siyasətində mühasibat uçotu və vergi uçotu üçün gəlirlərin və xərclərin yaradılması tələbi müəyyən edilə bilər.

Sığorta iştirakçıları arasında münasibətlərin bərabərliyi prinsiplərinə riayət etmək üçün sığorta şirkəti cari əməliyyatlardan əldə olunan gəliri maksimum dərəcədə artırmağa çalışmamalıdır. Buna baxmayaraq, sığorta əməliyyatları böyük fayda gətirə bilər, lakin onları əldə etmək sığorta şirkətinin əsas məqsədi olmamalıdır. Sığorta şirkətinin sosial effektivliyi vacibdir.

Sığorta şirkətinin əsas gəlir mənbəyi cari əməliyyatlarla bağlı olan investisiya fəaliyyətidir. Əgər bir tərəfdən investisiya əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi mənbəyi sığortadırsa, digər tərəfdən investisiya fəaliyyətindən əldə edilən mənfəət cari əməliyyatların maliyyələşdirilməsinə yönəldilə bilər. Məsələn, həyat sığortası fəaliyyətində ehtiyat fondlarından istifadənin gözlənilən faydası sığorta tarifinin müəyyən edilməsini və eyni zamanda onun azaldılmasına, sonra isə sığorta fondunun həcminə təsirinin nəzərə alınmasıdır. Mənfəət hesabına sığorta şirkətinin daxili sənədlərinə uyğun olaraq müxtəlif yığım və istehlak fondları yaradıla bilər.

5. Xalis aktivlərin formalaşmasına dair tələblər. Maliyyə hesabatlarının tərtibi prosesi sığorta şirkətləri öhdəlikdən azad edilmiş likvidaktivlərin dəyərini hesablayır. Xalis aktivlərin dəyəri sığorta şirkətinin öz kreditörünü qarşılayacağına təminat səviyyəsini əks etdirir. Eyni zamanda xalis aktivlərə və onların dəyərində qoyulan tələblər sığorta şirkətinin nizamnamə kapitalından az olmamalıdır.

6. Sığorta şirkətinin öz kapitalının adekvatlığına dair tələblər. Onların vəsaitlərinin miqdarı dövlətin ehtiyaclarından və sığorta şirkətinin ehtiyaclarından asılı olacaq. Bu, maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kifayət olmalıdır, ona görə də planlaşdırılmalı və nəzarət edilməlidir. Eyni zamanda kapitalın adekvatlıq əmsalı aşağıdakı iki göstərici hesab olunur: daxili və xarici kapitalın adekvatlığı. Beləki, sığorta şirkətinin fəaliyyətinin ilkin mərhələlərində onun öz maliyyə resurslarının həcmi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu mərhələdə sığorta fondu hələdə kifayət qədər formalaşmayıb və böyük itkiləri ödəyə bilmir. Bu prosesdə sığorta şirkətinin nizamnamə kapitalı fəaliyyəti zamanı maliyyə risklərini idarə etməyə imkan verir. Eyni zamanda, onun öz maliyyə resursları sığorta şirkətinin maliyyə sabitliyi üçün əmil rolunu oynayır. Onların ölçüsü sığorta öhdəliklərinin tam və vaxtında yerinə yetirilməsi üçün kifayət olmalıdır. Eyni zamanda, kapitalın adekvatlığının səviyyəsi sığortaçının ödəmə qabiliyyətinə olan xarici və daxili tələblərlə müəyyən edilir.

Balans öhdəliklərinin formalaşmasına dair normativ tələblərə uyğun olaraq sığorta şirkətinin öhdəliklərinə kreditlər və digər borclar və kreditlər daxildir.

Borcalınmış maliyyə resurslarına xarici və daxili mənbələrdən qısa müddətli və uzun müddətli borclar daxildir. Maliyyə resurslarının formalaşmasında bank resurslarından istifadə müxtəlif formalarda geniş və əhatəlidir. Digər borclanma mənbəyi sığorta şirkətinin strateji inkişafının maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunacaq qiymətli kağızların emissiyasıdır.

Borc götürülmüş maliyyə vəsaitləri sığorta şirkəti tərəfindən qaytarılmaq üçün və məqsədyönlü məqsədlə (dövrü aktivlərin çatışmazlığını doldurmaq üçün – qısa müddətli borclanma; hesablanır) cəlb edilir. Sığorta şirkətinin cəlb etdiyi maliyyə resursları aşağıdakılardır:

Həyat sığortasının ehtiyatları və profilaktik tədbirlər üçün anti müddəalar, kreditor borcları; digər öhdəliklər. Sığorta və ehtiyat tədbirləri sığorta haqları şəklində kənar mənbələrdən maliyyələşdirilir. Kreditor borcları və digər öhdəliklər

xarici (sığorta, birgə sığorta və təkrar sığorta müqavilələri) və daxili mənbələr (əmək və təsərrüfat müqavilələri) hesabına formalaşır.

Sığorta şirkətinin öz, borc və cəlb edilmiş maliyyə resurslarının formalaşması ilə bağlı idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması və nəzarəti müxtəlif üsullardan istifadəni nəzərdə tutur. Maliyyə resurslarının cəlb edilməsi mexanizmin də xaricə axın sığorta şirkətinin cəlb olunmuş vəsaitlərlə kifayətlənməsidir.

Beləliklə, sığorta şirkətinin biznes proseslərinə (maliyyə resurslarının formalaşdırılması prosesi, üsulları, formalaşmasının nəticələrinin qiymətləndirilməsi prosesi) yönəldilmiş borc və borc vəsaitlərinin formalaşmasına sistemli yanaşma sığorta şirkətinin idarə etmə səmərəliliyini artıran sığorta şirkətidir.

1.3. Sığorta qanunveriliciliyi və onun maliyyə resurslarının idarə edilməsində rolu

Sığorta sektoruna ənənəvi olaraq maliyyə resurslarına nisbətən sabit seqmenti kimi baxılır. Bunun səbəbi, əsasən, əksər sığortaçıların balans hesabatlarının banklardan fərqli olaraq, sığortaçıları bankların üzvləşə biləcəyi və üzvləşə biləcəyi sürətli likvidlik çatışmazlığı riskindən qoruyan nisbətən qeyri-likvid öhdəliklərdən ibarət olmasıdır. Bundan əlavə, sığortaçıları ümumiyyətlə sistem riskinin əhəmiyyətli potensial mənbəyi hesab edilmir. Bu fikrin əsas səbəblərindən biri sığortaçıların banklarla eyni dərəcədə bağlı olmamasıdır, məsələn, banklararası bazarlarda və ödəniş sistemlərində. Bununla belə, sığorta sektoru maliyyə resursları üçün zəiflik mənbəyi ola bilər və sığortaçının uğursuzluğu - zaman-zaman baş verən hadisə maliyyə qeyri-sabitliyinə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, sığortaçıları, maliyyə bazarları, banklar və digər maliyyə vasitəçiləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin genişləndiyini nəzərə almadığı üçün sığortaçıların məhdud sistem riski yaratdığına dair ənənəvi baxışa etiraz etmək olar. Bununla belə, etiraf etmək lazımdır ki, sığorta şirkətləri risklərin azaldılmasındakı rollarını və çox vaxt uzunmüddətli investisiya

üföqlərini nəzərə alaraq, çox vaxt maliyyə sabitliyini də dəstəkləyir. Sığortaçıların maliyyə resurslarının sabitliyi üçün əhəmiyyəti də artır, çünki Qarabağ regionunun sığorta sektorunun həcmi son on ildə sürətlə artıb. Bu dəyişikliklərin gələcəkdə də davam edəcəyi ehtimalı olduğundan, sığorta sektorunun artan rolunun növbəti illərdə də davam edəcəyi gözlənilməlidir. Sığortaçıların maliyyə sabitliyi üçün əhəmiyyətinə görə onlar üzləşdikləri şərtləri və riskləri mütəmadi olaraq izləyir və nəzərdən keçirirlər. Sığortaçıların maliyyə resurslarının sabitliyi üçün vacib olmasının üç əsas səbəbi var.

Birincisi, sığortaçılar maliyyə resurs bazarlarında böyük investordır.

İkincisi, sığortaçıların çox vaxt banklar və digər maliyyə resursları ilə sıx əlaqələri var. Beləliklə, sığorta şirkətlərinin maliyyə resurslarının sabitliyi üçün əhəmiyyəti və sığortaçının üzləşdiyi problemlər barədə müzakirələr bank sektoruna da sirayət edə bilər.

Üçüncüsü, sığortaçılar ev təsərrüfatlarının və firmaların risklərini sığortalayaraq onların balanslarının sabitliyini təmin etməyə kömək edirlər.

Azərbaycanın sığorta bazarında 30 ildə mühüm hadisələrə nəzər yetirmək lazımdır. Müstəqillik əldə edildikdən sonra digər sahələrdə olduğu kimi, sığorta sahəsində də inkişafa doğru getdiyinə statistik nəticələr əsasında müşahidə etmək olur. Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra, təqribən 1991-ci ildən bütün sektorlarda özəl şirkətlərin yaranmasına təkan verildi və özəl sığorta şirkətləri fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Sığorta Kommersiya şirkəti Sovet İttifaqı zamanından əsas sığorta şirkəti bugünə kimi qalmışdır.

İnkişaf edən ölkəmizdə Nazirlər Kabineti yanında Dövlət Sığorta Nəzarəti yaradıldı və qanunvericiliyə əsasən və dəyişiklər nəticəsində 25-dən çox qanun və normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. İnkişafının ilkin mərhələsində – 61 sığorta şirkətləri yaranmışdır, bununla yanaşı onlardan 53 milli sığorta, 8-i isə birgə sığortaçı fəaliyyətinə başlamışdır. Sığorta bazarı ayrı-ayrı vətəndaşların rifahı və şirkətin maliyyə sabitliyindən asılıdır.

Ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti ən başlıca amillərdən biri müharibə şəraitində olması, Birinci Qarabağ müharibəsi, keçid dövrün təsirləri, sığorta sistemi ilə bağlı qanunvericilikdə olan boşluqlar, sığorta kapitalında olan məhdudiyətlər, sığorta bazarlarında inhisarçılıq, azad sığorta şirkətlərinin bank asılılığı olması, sığorta şirkətlərinə olan etibarsızlıq, peşakar kadrların olmaması təsir etmişdir. Azərbaycanda banklar pul siyasətinin ötürülməsində mərkəzi roluna və ödəniş sistemlərində iştirakına görə maliyyə sistemində xüsusi rol oynayır. Banklararası bazarlarda və ödəniş sistemlərində banklar arasında qarşılıqlı əlaqələr də bir bankın üzləşdiyi problemlərin digər banklara yayılmasına səbəb ola bilər. Beləliklə, banklar maliyyə sisteminin sabitliyi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bankların aktivləri (məsələn, müştəri kreditləri) əsasən uzunmüddətli, öhdəlikləri isə (məsələn, depozitlər) daha qısamüddətli olması bu əhəmiyyəti daha da artırır. Bu, bankları əmanətçi axınına qarşı həssas edir ki, bu da likvidlik çatışmazlığına səbəb ola bilər. Digər tərəfdən, sığortaçılar, banklardan fərqli olaraq, adətən aktivlərindən daha uzun müddətə çatan öhdəliklərə malikdirlər ki, bu da onları müştəri uçuşu qarşısında daha az həssas edir. Bundan əlavə, sığortaçıların öhdəlikləri bank depozitlərinə nisbətən daha az likvid olur, çünki əksər sığorta müqavilələrində əmanətləri geri götürmək imkanı məhduddur və müştərilər üçün də daha baha başa gəlir.

Məqsəd Azərbaycanın maliyyə bazarlarında uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətini təşviq etməkdir. Azərbaycanın sığorta bazarında bağlanan həyat sığortası müqavilələrinə diqqət yetirsəniz görərik ki, öhdəliklər əsasən qısamüddətliyədir. Sovet dövründə uzunmüddətli həyat sığortası müqavilələri üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi, güclü həyat sığortası kapitalı və bazara maraqlı və keyfiyyətli həyat sığortası məhsulları təklif etməyən mövcud şirkətlərin uzunmüddətli bazar strategiyası formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Struktur və keyfiyyətdə olan çatışmazlıqlar Azərbaycanın Sığorta şirkətləri, xüsusən də kompozit və həyat sığortası şirkətləri, sığortalılardan alınan sığorta haqlarına investisiya qoyduğu üçün maliyyə bazarlarının əsas investorlarıdır. Əksər hallarda, onların çox vaxt uzunmüddətli investisiya üföqlərini nəzərə alsaq,

sığortaçılar maliyyə bazarları üçün sabitlik mənbəyidir. Bununla belə, investisiya portfellerinin böyük ölçüsünə görə, bu qurumlar tərəfindən yenidən bölüşdürülmələr və ya azalmalar bazarın dəyişməsinə səbəb ola bilər və ekstremal hallarda aktivlərin qiymətlərini qeyri-sabitləşdirərək maliyyə sabitliyinə təsir göstərə bilər. Azərbaycanda sığortaçıların investisiya qoyduğu ən böyük aktiv sinfi borc və digər sabit gəlir növləridir. Sığortaçılar həmçinin yaşayış və kommersiya ipoteka ilə təmin edilmiş qiymətli kağızlar kimi strukturlaşdırılmış kredit məhsullarına investisiya qoyurlar. Bununla belə, risk səviyyəsi müxtəlif sığortaçılar arasında əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Sığortaçıların geniş investisiya fəaliyyəti maliyyə aktivlərinin qiymətlərinə mənfi təsir göstərə bilər. 1994-cü ildən sığortaçılar adətən uzunmüddətli investisiya üfünə malikdirlər, çünki onlar tez-tez uzun illər davam edən siyasətlər üzrə əvvəlcədən mükafat alırlar. Bu yolla sığortaçılar maliyyə bazarlarında qiymətləri sabitləşdirməyə kömək edə bilərlər, çünki maliyyə aktivlərinin qiymətləri aşağı düşdüüyü zaman onların investisiyaları ləğv etmək ehtimalı bir çox digər investitorlara nisbətən daha azdır.

Azərbaycanda bununla yanaşı, sığorta şirkətləri bəzi hallarda nəzarətçilər tərəfindən investisiyalarına məhdudiyət qoyulur və yalnız yüksək reytingli aktivlərə sahib ola bilərlər. Beləliklə, sığorta şirkətlərinin qiymətli kağızlarının reytinginin aşağı salınması onları azalan bazarlarda aktivlərini satmağa məcbur edə bilər və bununla da mənfi halların yaranmasına səbəb ola bilər. Sığortaçıların maliyyə aktivlərinin qiymətlərini sabitləşdirmək potensialı bəzən həddindən artıq qiymətləndirilir, çünki bəzən sığortaçılardan investisiyalarını ədalətli dəyərle ölçmələri tələb olunmur və beləliklə də dəyərdəki müvəqqəti dəyişikliklərdən təsirlənmirlər. Bir qayda olaraq, iri siyahıya alınmış sığorta şirkətləri investisiyalarını ədalətli dəyərle ölçməlidirlər, lakin ədalətli dəyər itkilərinin mənfəət və ya zərərdə tanınması çox vaxt banklara nisbətən daha uzun çəkir. Bunun səbəbi, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına uyğun hesabat verən sığortaçılar investisiyalarını ümumiyyətlə satıla bilən kimi təsnif etmələridir. Azərbaycan isə öz inkişaf strategiyasına əsasən investisiyalar üzrə işlər aparmışlar.

İnvestisiya sığortaçıların balans hesabatlarında ədalətli dəyərlə qeydə alınması və kapitalda dəyişikliklərlə nəticələnən hər hansı zərər tanıyır. Kredit qoyuluşlarında, faizlərin və ya əsas borcun ödənilməsində gecikmə halında mənfəət haqqı tutulur.

Bu cür qiymətləndirmə siyasəti sığortaçıların uzunmüddətli investor kimi çıxış etmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu, sığortaçılara böyük təsir göstərəcək, çünki onlar hazırda öz maliyyə aktivlərinin əksəriyyətini bu kateqoriyaya aid edirlər. Bu, sığortaçıların gəlirlərində daha çox dəyişkənliyə səbəb ola bilər. Bunun qarşısını almaq üçün bəzi bazar iştirakçıları son rüblərdə bir çox sığortaçının səhmlərdən uzaqlaşmasının qismən təklif olunan dəyişikliklə bağlı olduğuna və sığortaçıların gələcəkdə səhmlərə investisiya etməyə daha az meyilli ola biləcəyinə inanırlar. Maliyyə sabitliyi nöqtəyi-nəzərindən bank və sığorta sektorları arasında əlaqələrin müəyyən edilməsi vacibdir, çünki bu cür əlaqələr bir sektordakı potensial problemlərin digər sektora ötürülə biləcəyi kanalları təmin edir. Son onilliklərdə bank qrupları ilə sığorta şirkətləri arasında birbaşa əlaqələr güclənmiş və həm bank, həm də sığorta məhsulları təklif edən bir çox “maliyyə konqlomeratları” yaranmışdır. Konqlomerasiyanın səbəbləri əsasən gəlir axınlarını diversifikasiya etmək, xərcləri azaltmaq və qurulmuş paylama kanallarından faydalanmaq idi. Bundan əlavə, bəzi banklar və sığortaçılar öz balanslarını azaltmaq üçün aktivlərinin öhdəliklərindən daha uzun müddətə malik olan bankların və öhdəliklərinin adətən aktivlərindən daha uzun müddətə malik olan sığortaçıların müxtəlif balans vərəq uyğunsuzluğu strukturlarını birləşdirməkdə üstünlüklər görmüşlər.

2017-ci ildən sığorta bazarının inkişafı sığorta bazarında toplanmış sığorta haqları əvvəlki illə müqayisədə 37% artaraq 213 milyon manat təşkil edib. müşahidə oluna bilən mühüm tendensiyalardan biri yerli həyat və qeyri-həyat sığortası bazarında artan balansdır. Beləliklə, 2018-ci ildə Kəndli sığorta bazarında toplanmış 536200000 manat və 172000000 manat sığorta ödənişinin yarısından çoxu (305700000 manat sığorta) yığım, sığorta ödənişi 95 000 000 manat) həyat sığortası xidmətlərinin payına düşmüşdür. Ümumiyyətlə yığılmış 728 milyon manat

məbləğin təqribən 341 milyon manatı, yəni 46,84 faizi həyat sığortası üzrə təklif olunan xidmətlərin payına düşmüşdür. Sığorta ödənişlər üzrə bu göstərici 40,82% təşkil edib. İlham Əliyevin sığorta konsepsiyası yol xəritəsində strateji plan kimi əsasən töhfə verməyə başladı. Sığorta sistemindəki sui-qəsd nəzəriyyələri ictimaiyyət tərəfindən deyil, həm də mühafizəkaryanaşma getdikcə itməyə başladı. O cümlədən, Azərbaycan Prezidenti tərəfindən 2019-cu il noyabrın 28-də imzalanıb.

Fərman 2020-ci ildə maliyyə bazarlarına nəzarət funksiyasının Azərbaycan Mərkəzi Bankına həvalə edilməsinin nəticəsidir. Sığorta sektorundakı inkişaf özünü nəzərə çarpdırdı. Müşahidə olunan dinamika sığorta bazarı ilə bağlı sığorta üçün xarakterikdir. Sektor üçün hər toplantıda etdiyi çıxışlarda həssas yanaşma və davamlı inkişaf mesajları səsləndirdi. Ölkə Prezidentinin 2019-cu ildə gördüyü işlərin yekunları əsasında geniş yol xəritəsi formalaşdırıb.

İclasda Azərbaycanın sığorta sektorunda ciddi boşluqların olduğunu və mövcud vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün bildirib. Maarifləndirmə qaçılmazdır. “Azərbaycanda əmlak sığortası prosesi ilə işləmək vacibdir. Vətəndaşların sahibidirsən qanunvericiliklə qəbul edilmiş normativ qanuna uyğun olaraq əmlakını sığortalamağa borcludur. Çünki bundan sonra ölkədə maliyyə bazarlarının, xüsusilə sığorta sektorunun inkişafında yeni mərhələ başladı. Bank tərəfindən hazırlanmış yerli sığortabazarda maarifləndirmə, təşviq və reabilitasiya üstünlük təşkil edən bu strategiyanın tətbiqi sektor 2019-cu ildə sığorta haqlarında uğursuzluğunu unutmamağa başladı. Sığortaçıların, bazarın aktivliyi stimullaşdırıldı. Fəaliyyəti təmin edilmişdir. Real inkişafın dinamikasını rəqəmlərlə şərh etsək, Azərbaycanda sığortanın fəaliyyət göstərdiyini deyə bilərik. Şirkətlərin 2020-ci ilin konsolidə edilmiş göstəricilərinə əsasən, ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə könüllü sığorta bazarı 12%, icbari sığorta bazarı Sığorta bazarı 5,3% artıb. Əgər sığorta haqlarının dinamikasına nəzər salsaq, 2020-ci ildə sığorta haqları 628,3 milyon manat təşkil edib. Xüsusilə COVID-19 pandemiyasına baxmayaraq, bu uğur təsadüfi deyil. Çünki bu, ölkə rəhbərliyinin qoyduğu sosial-iqtisadi inkişaf modelidir və nə baş verə bilər? Durğunluğa qarşı görülən qabaqlayıcı tədbirlər nəticəsində yerli sığorta bazarı

qlobal pandemiyadan qırmızı rəngdədir. Qismən zədələnməsinə baxmayaraq, o, külli miqdarda ziyanın qarşısını ala bilib. Pandemiyanın sığorta sektoru üçün yaratdığı maneələr Nəticədə bu sahədə maarifləndirmə prosesi ləngiyib. Amma düşünürük Azərbaycan Sığortaçılar Assosiasiyası pandemiyadan sonrakı dövrdə Azərbaycan Mərkəzi Bankının birbaşa nəzarəti altında iroperativ maarifləndirmə tədbirləri nəticəsində məqsədinə ən qısa zamanda nail olmaq. Çünki sığorta maarifləndirmədir.

Həyata keçirilməsini gözləyən xeyli sayda bitmiş layihələrimiz var. Qarşıda bizi çox böyük problemlər gözləyirgözləyirik. Sevindirici haldır ki, sığorta bazarı son 10-15 ildə inkişaf edir. Hər il nominal bazar ölçüsü bununla belə, ölkənin rentabellik səviyyəsi nəzərə alınmaqla, sektorun bütövlükdə və növlərinə görə nüfuzu ayrıca minimalizm səviyyəsi hələ də qalır. Sahibkarlar arasında sənayeye nüfuzu ən azı 2-3 dəfə artırınSığorta təhsilinin həyata keçirilməsi, vətəndaşların sığortaya marağının daha da artırılması, paralel olaraq, qqarşıdakı dövrdə sığortaçılar tərəfindən mövcud potensialdan tam istifadənin təmin edilməsi Azərbaycanın sığortaçıları hədəf göstəriciləri assosiasiyanın prioritetləridir. 30 ilə yaxındır ki, ermənilərin işğalı altında olan Azərbaycanın qədim və əbədi torpaqları azad edildi. Ölkənin işğaldan azad edilmiş ərazilərində yüksək maliyyə inkişafı imkanları yaratmaq üçün böyük potensial var. Təbii ki, bu, sığorta sektoru üçün də aktual və vacibdir.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş əraziləri orada daha da inkişaf edəcəkinfrastruktur qurulacaq, yeni Qarabağ yaranacaq. Bu, hər bir sektor kimi sığorta sektoruna da öz töhfəsini verib.İnfrastruktur qurulan, ərazilər abadlaşdırılan ərazilərdə sığorta xidmətləri tətbiq edilməlidir. İstənilən formada dövlət dəstəyi və ya nəzarətini həyata keçirmək. Çünki sığortanın əsas predmeti riskdir. ətrafımızda mövcuddur və potensial risklər də qaçılmazdır. Bu risklərin düzgün qiymətləndirilməsi üçün ən optimal təminat mexanizmi sığortadır. Azərbaycan Sığortaçılar Assosiasiyasının yerli sığorta bazarının iştirakçıları məsələyə vətənpərvərlik nöqteyi-nəzərindən yanaşırlar. O, Qarabağın hər bu gününü və

gələcəyini sığortalamaq istəyir. Çünki Azərbaycanın sığorta bazarı hələ də belədir. Əgər inkişaf mərhələsində idisə, demək olar ki, otuz ilə yaxındır işğal altında olan ərazilərimizin azad edilməsi ilə biz yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduq. Sabahın sağlam iqtisadiyyatı sığortalanmış gələcəyə bağlıdır.

Azərbaycanda sığorta qanunveriliyicinə əsasən maliyyə resurslarının faydalılığı sığorta əməliyyatlarının risksiz ekvivalentinin riskə uyğunlaşdırılmış xalis pul vəsaitlərinin hərəkətinin məbləği kimi dəyəri ilə müəyyən edilir. İnvestisiya edilmiş kapitalın daşınmasının dəyəri əldə edilmiş biznesin faydalılığından çox olarsa, sığorta fəaliyyətindən əldə edilən mənfəətin alternativ yerləşdirmə ilə müqayisədə daha az məbləğdə ifadə olunan bu qeyri-adekvatlığı kompensasiya edilməlidir. Sığorta kapitalı ilə. Bu vəziyyətdə sığortaçı ya əsassız olaraq sığortalılara ödənişləri azaltmalı, ya da sığortalıların daha yüksək qiymətə sığorta xidmətlərini almağa razılığını təmin edəcək xidmətin müştəri diqqətini artırmalı, ya da kapitalın gəlirliliyini artıracaq bazar strategiyası həyata keçirməlidir. Kapital və bağlanmış müqavilələrin böyük həcmi ilə əlaqədar tələb olunan mənfəət miqdarını təmin edir. Bütün bu tədbirlər yaradılan müsbət pul vəsaitlərinin hərəkəti və onların əldə etdiyi mənfəətin artması hesabına sığorta biznesinin dəyərini artıracaqdır. Artıq qeyd edildiyi kimi, səhmdarları sığorta portfelinin artması ilə əlavə kapitallaşma tələblərini yerinə yetirməkdən və sığorta ehtiyatlarının mümkün çatışmazlığı ilə bağlı müvafiq risklərdən azad etmək üçün sığorta tarifinə sığorta haqları üzrə yığımların faizini daxil etmək ədalətlidir, maliyyə nəticəsinin bu hissəsini vergidən azad etməklə və dividendlərin ödənilməsinə xərclənmədən əlavə ödəmə qabiliyyəti ehtiyatının formalaşdırılması üçün yararlıdır.

Sığortaçının səhmdarlarının dividendləri, statistik əhəmiyyətli sayda sığorta iştirakçıları ilə kapitalın gəlirliliyini və şirkətin kapitallaşmasını müəyyən edən sığorta kapitalının miqdarından asılı olduğundan, dividend ödənişlərini təmin etmək üçün qoyuluş opsiyonunun dəyərində lazımi ödənişlər. minimuma endiriləcək. Bu, belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, sığortaçının hər iki əsas qrupunun - sığortalıların və səhmdarların maraqlarının təmin edilməsi vəzifəsi sığortalıların

maraqlarının daha yaxşı təmin edilməsi hesabına sığorta kapitalının artırılması yolu ilə həll olunur. Şirkətin sığorta qanunvericiliyinə əsasən maliyyə resurlarının idarə olunmasına əsas amillər aşağıdakılardır:

- Sığortalılar, qoyuluş opsiyonunu almaqla analogi olaraq, sığorta polisi şəklində maliyyə aktivi üçün ödəniş edərək, onu sığorta tələbi məbləğinə satmaq hüququ əldə edirlər.

- Sığortaçı kapitallarının qarşılıqlı mübadiləsinin təşkilində vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirməklə, hər iki rəhbərini ehtiyaclarına uyğun gəlirlə təmin edə bilər.

- Sığortaçının prinsiplarının bir-birinin maraqlarının təmin edilməsində qarşılıqlı iştirakının təmin edilməsi probleminin həlli vasitəsi sığorta kapitalının idarə edilməsidir ki, onun optimal həcmi sığorta iştirakçılarının əhəmiyyətli bir hissəsini cəlb etməklə bazar payını artıracaq

- sığorta müqaviləsinin bağlanmasını təmin etmək

- səhmdarların maraqlarına uyğun olaraq şirkətin bazar kapitallaşmasını həyata keçirmə

- risklərin adekvat bölüşdürülməsi iqtisadi kapitalla tələbləri və onun üçün haqları azaldacaq, sığortalıların maraqlarına uyğun olaraq sığorta xərclərini azalmaq.

- sığortaçıya ümumi maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olan balanslaşdırılmış dividend siyasəti lazımdır.

- Bu siyasət, alınan mənfəətin istehlak edilmiş və yenidən investisiya edilmiş hissələri arasında nisbətlərin optimallaşdırılmasına yönəldilməlidir. Bu yanaşma sığorta şirkətinin bazar dəyərinin və ya onun marketing kapitallaşmasının artımını təmin edəcəkdir.

II FƏSİL. İŞĞAL DÖVRÜNDƏ ÖLKƏMİZİN SIĞORTA SİSTEMİNİN İTİRDİYİ MALİYYƏ RESURSLARININ EMPİRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. İşğal dövründə sığorta bazarlarının qazanılmamış sığorta tədiyyələrinin potensial həcmi

Silahlı münaqişə qlobal sağlamlıq problemidir. Xüsusilə uzun müddətli və uzun sürən münaqişələrin yalnız müharibə yaralılarında kənarında – onların bütün icmaların sağlamlığı üçün nəticələri var. Münaqişə sağlamlığın əsas sosial determinantıdır və münaqişədən təsirlənən ərazi geridə qalır. Döyüş əməliyyatları həyati əhəmiyyətli infrastruktura və icmalara daha çox təsir göstərən şəhərlər azilərində getdikcə daha çox baş verir. Getdikcə daha çox insan öz ölkələrində məcburi köçkün olur, digərləri isə qonşu ölkələrə və ondan kənara keçməyə çalışırlar. Bu zorakılığın və qeyri-sabitliyin həm birbaşa, həm də dolayı təsire məruz qalmış əhalinin sağlamlığına təsiri heyrtləndiricidir və səhiyyəişçilərin inşini daha da həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Münaqişədən təsirlənmiş şərait sağlamlıq subyektləri üçün müxtəlif problemlər yaradır. Bunlar səhiyyə sisteminin özündə olan məhdudiyyətlərdən tutmuş səhiyyə xidmətlərinin çatdırılması və əldə edilməsi ilə bağlı problemlərə qədərdir. Bu cür problemlər səhiyyə işçilərinin işini çətinləşdirir və bəzən təhlükəli edir. Onların bu kontekstlərdə sağlamlıq xidmətlərinə ehtiyacı olan insanlar üçün kəskin və geniş nəticələri var. Silahlı münaqişələr zamanı dövlət ümumiyyətlə öz əhalisinə adekvat tibbi xidmət göstərmək iqtidarında deyil və ya bunu etmək istəmir. Nəticədə, beynəlxalq ictimaiyyət tez-tez boşluğu doldurmaq üçün addım atır. İllər ərzində qlobal səhiyyə işçiləri və humanitar səhiyyə subyektləri çoxsaylı səhiyyə siyasəti, təlimatlar, çərçivələr və strukturlar işləyib hazırlamışlar, bəziləri fəvqəladə hallar və ya humanitar böhranlar zamanı səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsini təkmilləşdirmək üçün xüsusi hazırlanmışdır. Bununla belə, bu irəliləyişlərə baxmayaraq, münaqişədən təsirlənmiş şəraitdə beynəlxalq sağlamlıq reaksiyası hələ də boşluqlar

və çətinliklərlə üzləşir. Bəzi siyasətlər və çərçivələr yenidən nəzərdən keçirilməli və ya yenidən işlənib hazırlanmalı, digərləri isə münaqişədən təsirlənmiş şəraitdə insanlara adekvat səhiyyə xidmətləri göstərmək üçün daha yaxşı həyata keçirilməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, silahlı münaqişələr, xüsusən də uzun sürən münaqişələr Azərbaycanda öz təsirini göstərmişdir. Ermenilərin törətdiyi, soyqırım və 20% torpaqlarımızı öz təsiri altında saxlaması silahlı münaqişələr, xüsusən insanları başqa yerə qaçmağa və qaçqın vəziyyətinə salmaqla Qarabağ regionu qeyri-sabitliyə səbəb oldu. Köçkün əhalinin sağlamlıq ehtiyacları, ağır sağlamlıq sistemləri və sağlamlıq subyektlərinin ehtiyaclarına cavab vermək qabiliyyəti ilə ev sahibi əhalinin ehtiyaclarından fərqli olmuşdur. Silahlı qarşıdurma nəticəsində yaranan yoluxucu xəstəliklərin yayılması da sərhədlərə öz təsirini göstərmişdir. Buna görə də siyasətlər münaqişələrin təsire məruz qalan ölkədən kənarında səhiyyə sistemlərinə transmilli təsirlərini də nəzərə almalıdır. Bu siyasət hesabatı BMT agentliklərinə, QHT-lərə, üzv dövlətlərə və donor agentliklərə münaqişədən təsirlənmiş əhaliyə adekvat səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsi və dəstəklənməsinə kömək etmək məqsədi daşıyır. O, səhiyyə subyektlərinin həmin kontekstlərdə üzləşdiyi çətinlikləri xəritələşdirir və izah edir ki, onların başa düşülməsi siyasətlərin adekvat olmasını təmin etmək üçün əsasdır. O, həmçinin həmin siyasətləri operativləşdirmək üçün qurulan idarəetmə strukturlarına da baxır. Sənəd daha sonra siyasət və icradakı əsas boşluqları müəyyən etməyə və təhlil etməyə, habelə bu boşluqları aradan qaldırmaq üçün tövsiyələr verməyə çalışır. O, səhiyyə subyektlərinin koordinasiyası, səhiyyə xidmətlərinin prioritetləşdirilməsi, səhiyyə xidmətlərinin davamlılığı və inkişafa keçid, kontekstə uyğunluq və lokalizasiya, hesabatlılıq və səhiyyə siyasətinin dövlət mərkəzli xarakteri ilə bağlı suallara diqqət yetirir.

Münaqişə səhiyyə infrastrukturuna mənfi təsir göstərir, bu infrastruktur ya qəsdən və istəyərək zədələnmiş, məhv edilmiş və ya müharibə edən tərəflər tərəfindən talan edilmişdir. Tamamilə dağılmış səhiyyə müəssisələri bağlanıb və ya xidmətlərinə xitam etmişdilər. Münaqişədən təsirlənmiş ölkənin səhiyyə sistemində

dəyən ziyan, xüsusən də şəhər ərazilərində silahlı münaqişə aparıldıqda böyükdür. Bunun sağlamlıq üçün mühüm nəticələri vardır (Abbasov A.Q, 2014). Münaqişə ilə bağlı xəsarətlərin, eləcə də münaqişə-nin dolayı nəticələri olan sağlamlıq problemlərinin müalicəsini çətinləşdirmişdir və qeyri-mümkün etmişdir. Məsələn, Şuşada reproduktiv sağlamlıq və gender xidmətlərinin təmin edilməsində əsas problemlərdən biri səhiyyə strukturlarının 50 faizinin zədələnməsi və fəaliyyət göstərməməsidir. Uzunmüddətli perspektivdə münaqişə qeyri-infeksiyon xəstəliklər (QİX) üçün müntəzəm müalicə almaq imkanı olmayanlara da təsir edir. QİX-dən təsirlənən insanların əksəriyyəti sağlamlıq sistemlərinin zəiflədiyi qeyri-sabit və təhlükəsiz şəraitdə təmin edilməsi və əldə edilməsi çətin olan xroniki qayğıya ehtiyac duyurdular (Əhməd A.T, 2020). Məsələn, Qarabağda münaqişə zamanı səhiyyə sistemini bu cür qayğı göstərmək iqtidarında olmamışdır və 1994-ci ildən bəri öz fəaliyyətinə dayandırmışdır. Münaqişə həm də qida və su təhlükəsizliyi və təchizatı, kanalizasiya, elektrik enerjisi, nəqliyyat və rabitə kimi mühüm səhiyyə dəstəkləyən infrastrukturuna zərər vurur. Mərkəzi Qarabağ regionunda münaqişə ölkənin onsuz da zəif olan logistika və nəqliyyat imkanlarını pozmuşdur, kənd yerlərinə dərman çatdırmağı daha çətinləşdirmişdir.

Zədələnmiş kənd təsərrüfatı infrastrukturunu qida çatışmazlığına və aclığa səbəb olmuşdur (Abbasov A.Q, 2014: s.102). Əhəmiyyətli xidmətlərin olmaması, ümumiyyətlə, əhalinin xəstəlik epidemiyalarına qarşı həssaslığını artırmışdır. İşğalda olan bütün ərazilər davam edən döyüşlər səhiyyə, su və kanalizasiya vasitələrini sıradan çıxararaq xəstəliklərin yayılması üçün ideal şərait yaratmışdır. Qarabağın bütün rayon və kəndlərində ciddi elektrik çatışmazlığından əziyyət çəkirdi, bu o deməkdir ki, laboratoriya xidmətləri davam edə bilməmişdi, peyvəndlər üçün soyuq zəncir işləyə bilmirdi. Xüsusilə şəhər kontekstlərində həyati vacib infrastruktur bir-biri ilə bağlıdır və bir növ infrastrukturun digərlərinə təsir göstərməsinə səbəb olurdu (Məmmədov Z.F, 2010: s. 215).

Kəlbəcərdə elektrik enerjisi çatışmazlığı səhiyyə, su və kanalizasiya xidmətlərini iflasa uğratmışdı, elektrik cihazlarına güvənən xəstələrin həyatını

təhlükə altına almışdı və bir neçə səhiyyə ocağının müvəqqəti bağlanmasına səbəb olmuşdu və qalan obyektlərin daha da genişlənməsinə səbəb olmuşdu. Dərman və tibbi ləvazimatların çatışmazlığı Münaqişə zamanı səhiyyə müəssisələrinin tədarük zəncirləri tez-tez pozur və bu, zəruri dərman vasitələrinin, tibbi malların və əsas tibbi ləvazimatların çatışmazlığını, fasiləsiz təchizatın çatışmazlığını və ya hətta müəyyən növ dərman vasitələrinin həddindən artıq tədarükü yaradır. Təchizat zəncirinin pozulması da keyfiyyətsiz dərmanların istifadəsinə səbəb ola bilər. Suriyada olduğu kimi beynəlxalq sanksiyalar da dərman idxalını çətinliyə sala bilmişdi . Qaçqınlar və ya məcburi köçkünlər (məcburi köçkünlər) üçün təşkil edilmiş düşərgələrdə humanitar fəaliyyət göstərənlər dərmanlardakı boşluqları müəyyən dərəcədə örtmək üçün resursları səfərbər edə bilmişdilər. Şəhərlərdə və xüsusən də kənd yerlərində mövcud olan səhiyyə müəssisələri adətən daha çox problemlərlə üzləşmişdilər. 1996-cı ildə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) Qarabağda cərrahi ləvazimatlara, anesteziyə və təhlükəsiz qan məhsullarına çıxışın məhdudlaşdırıldığını bildirmişdi. Səhiyyə (və digər) kadrların çatışmazlığı Səhiyyə işçiləri olmayan heç bir ictimai səhiyyə yoxdur. Tibb işçilərinin cəlb edilməsi, bölüşdürülməsi, saxlanması və performansının təmin edilməsi səhiyyə sisteminin fəaliyyəti üçün çox vacibdir. Münaqişə zamanı tibb işçiləri həm şəxsi, həm də peşəkar çətinliklərlə üzləşirlər.

Mühüm siyasət məsələləri münaqişələrin və terrorizmin qarşısının alınması və həyat, əmlak itkiləri və aktivlərin məhv edilməsi və ya zədələnməsindən sığortadır. Vətəndaş münaqişələrinin və terrorizmin qarşısının alınması sadə məsələ deyil. Yoldan asılılıq bu hadisələrin mühüm xüsusiyyətidir. Münaqişə və terrorizmin uzun tarixə malik Qarabağ bölgələri (sülh və əmin-amanlıq tarixi olan ölkə ilə müqayisədə münaqişənin davam etmə ehtimalı daha yüksəkdir. Daha geniş səviyyədə münaqişənin və terrorizmin qarşısının alınması iqtisadi, siyasi və hüquqi məsələləri əhatə edən mürəkkəb vəzifədir (<https://www.oecd-ilibrary.org/sites/c25577ff-en/index.html?itemId=/content/component/c25577ff-en>). Danışıqlar və konsensus mədəniyyəti cəmiyyətlərdə potensial münaqişələrin sülh yolu ilə həllinə kömək edə

bilər. Bunun əksinə olaraq, üsyançı qruplar və ayrı-ayrı şəxslər üçün silaha asan çıxış və maliyyə imkanları münaqişə və terrorizmin çiçəklənməsi üçün daha yaxşı mühit yaradır. İqtisadi inkişaf da ola bilər. münaqişənin qarşısının alınmasına kömək edir. Əslində Dünya Bankının araşdırması göstərir ki, yoxsul və qeyri-sabit ölkələrlə müqayisədə davamlı iqtisadi artım və adambaşına gəlir səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə silahlı münaqişələrin daha az olması. Bunun əksinə olaraq, adambaşına düşən gəlir arasında əlaqə səviyyəsi və terrorizm zəifdir: biz də görürük ki, terror orta və yüksək gəlirli ölkələrdə baş verir.

Münaqişə və terror iqtisadi zərərlərə səbəb olduğundan və insan həyatını məhv etdiyindən, insanlar və cəmiyyətlər bu xərcləri minimuma endirmək üçün resurslara sərmayə qoymağa hazırdırlar. C-T risklərindən sığortanı Qarabağda olduğu kimi dövlət sektoru həyata keçirə bilər. Bazar həmçinin münaqişə və terrorizm üçün şəxsi sığorta təmin edə bilər. C-T risklərinin adekvat qiyməti bu bazarların inkişafı üçün problemlərdən biridir. Sığorta haqları hadisələrin aktuar ehtimallarına uyğun təyin olunduğundan və bu ehtimalların müəyyənədicisi amilləri məlum olmadığından, münaqişə və terrorizm hallarında qiymətlərin müəyyən edilməsi mürəkkəb məsələyə çevrilir. Bu gözlənilməz hadisələrdən özəl sığortanın inkişafına digər potensial maneə “ekstremal hadisələr” (böyük itkilər) problemdir (Tağıyev A.M, 2010: s 154). 30 noyabr tarixində Xankəndi şəhərində baş verən terror aktları kimi ekstremal hadisələr sığorta şirkətlərinin maliyyə imkanlarını çox vaxt üstələyən itkilərə səbəb ola bilər. Qarabağ regionuna hücum zamanı bu itkilər 1 milyard dollardan çox qiymətləndirilirdi. Bu hadisələrin baş vermə ehtimalı adətən aşağıdır, 1 faizə yaxındır, lakin mümkün itkilər çox yüksəkdir. Sığorta bazarlarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi və şirkətlərin gözlənilən böyük itkilərdən sığorta təmin etməsi üçün əsas risklərin riskə məruz qalan agentlərdən riskli aktivlərdə aşağı mövqeyə malik agentlərə keçməsi mexanizmlərinin mövcudluğudur. Terror hücumlarına və ya münaqişələrə məruz qalan fərdlər və ya icmalar riskli aktivlərdə "uzun"durlar öz əmlaklarının və ya özləri böyük potensial itkilərə məruz qaldığını deyirlər. Beləliklə, onlar bu riskləri diversifikasiya etməlidirlər. Öz növbəsində, kapital bazarlarında

riskli aktivlərdə "qısa" agentlər var ki, cəlbədicə gəlir müqabilində bu aktivləri əldə etməyə hazır olacaqlar, bir şərtlə ki, onların risk strukturu portfellerindəki riskli digər mövcud aktivlərlə əlaqələndirilmir.

Sığorta şirkətləri müxtəlif risk bölgüsü ilə aktivləri birləşdirərək (avtomobillər, evlər, həyat sığortası və s.) risklərin idarə olunması xərclərini azalda bilər. Bununla belə, münaqişə və ya böyük terror hücumları zamanı onların kapital bazası, ehtiyatları və bölüşdürülməmiş mənfəəti böyük gözlənilməz hadisələrin baş verməsini udmaq üçün kifayət edə bilməz. Buna görə də şirkətlər böyük gözlənilən itkilərlə hadisələrin baş vermə ehtimalı aşağı olsa belə sığortalananın qeyri-trivial iflas riskləri ilə üzləşirlər. Riskləri diversifikasiya etmək üçün sığorta şirkəti riskli portfelinin bir hissəsini təkrarsığorta şirkətinə sata bilər. Öz növbəsində, təkrar sığorta şirkətləri də müflisləşmə risklərini azaltmaq üçün siyasətlərinin riskini dəyişdirməlidirlər (Səmədzadə Z.Ə., 2012). Bunun baş verməsi üçün bizə riski qısa müddətə riskə məruz qalan, lakin yaxşı gəlirlər üçün iştahı olan agentlərə ötürə bilən uyğun alətlərlə ticarət edən likvid kapital bazarına ehtiyacımız var. İstiqrazın əsas elementi ondan ibarətdir ki, həddindən artıq risk vəziyyətində investor istiqrazın əsas borcunu qaytara bilməz və Cat İstiqrazının emitentini böyük öhdəlikdən azad edə bilər. Cat istiqrazı çox böyük itkilər halında sığortaçıların kapital bazasında gərginliyi və ödəmə qabiliyyətini azaldır. Dövlət sığortasının birbaşa təmin edilməsinin zəruri olduğu bir neçə hal var. Vətəndaş müharibəsi və ya genişmiqyaslı münaqişədən sonra humanitar mülahizələrə görə münaqişə qurbanlarının ailələrinə çox vaxt kompensasiya ödənilməlidir. Bu, məsələn, əlil olmuş keçmiş döyüşçülərə və onların ailələrinə ömürlük pensiyalar şəklində ola bilər. Qarabağda vətəndaş müharibələri başa çatdıqdan sonra hökumətlər tərəfindən təzminat sxemləri tətbiq edildi. Öz növbəsində, Qarabağ kimi ənənəvi olaraq terror fəaliyyətindən əziyyət çəkən ölkələr, hökumətlər əmlaka görə məcburi mükafatlara və/yaxud vergilərə əsaslanan terrorizmdən ictimai sığorta sxemləri yaratmışlar (Məmmədov.S, 2017: s.102). Belə risklər üçün bazar olmadığı halda, CT riskləri üçün dövlət tərəfindən təmin edilən sığorta, şübhəsiz ki, boşluğu doldurur, həm də bəzi potensial xərcləri

daşıyır. Birincisi, dövlət sığorta şirkətinin C-T ilə bağlı riski düzgün qiymətləndirəcəyinə əminlik yoxdur, xüsusən də agentlik üçün vəsait yaratmaq üçün əmlaka ümumi vergilər istifadə olunarsa. Nəticə risk sığortasının səmərəsiz bölüşdürülməsi ola bilər. İkincisi, dövlət sektorunun ödəmə qabiliyyəti riskləri özəl şirkətlərin ödəmə qabiliyyəti riskindən aşağı olsa da, hökumətin vergiləri tətbiq etmək imkanları nəzərə alınmaqla, sosial səviyyədə dövlətin üzərinə götürdüyü risk gözlənilməz və səmərəsiz şəkildə özəl sektora keçə bilər (məsələn, təhrif vergiləri tutula bilər). Üçüncüsü, hər şeyi əhatə edən dövlət sığorta şirkəti terrorizmdən, münaqişələrdən və insanların rəhbərlik etdiyi fəlakət riskinin digər formalarından sığortanın inhisarına çevrilə bilər. Bu monopoliya nəticəsində rəqabət boğulur və sığortanın özəl bazarları inkişaf etməyə bilər. Sığorta nəzəriyyəsinə görə, həvəsləndirici uyğun sığorta sxemi sığortalıya riskin ilkin təbəqələrini ödəməyə imkan verən bir sxemdir. Risk səviyyələrində yüksəldikcə, kapital bazarına getməliyik və instansiya sığortaçısı kimi hökumət tərəfindən maliyyələşdirilməliyik. Əslində, hökumət sığorta şirkətinin və ya dövlət agentliyinin imkanları xaricində olan ən yüksək zərər səviyyəsini təkrar sığortalamağa hazır olduqda, biz bunu son instansiya sığortaçısı rolunu oynayan hökumət adlandırırıq.

Dövlət tərəfindən təmin edilmiş MMC və son instansiya sığortasının birləşməsi sığorta riskinin sekuritləşdirilməsinə əsaslanan bazar həlli yolu ilə qarşısı alınacaq potensial həvəsləndirici problemlərə malikdir. Britaniya sistemində sığortanın yüksək risk təbəqələri üçün ayrılması, sığortaçı tərəfindən iflas riskini aradan qaldıran ekstremal hadisələrin sığorta təminatını təmin edən dövlət tərəfindən həyata keçirilir. Bazar alternativini sığorta və ya təkrar sığorta şirkətləri tərəfindən buraxılmış uyğun qiymətli kağız vasitəsilə böyük itkilər yaradan ekstremal hadisələr riskini kapital bazarındakı investora ötürməkdir. Bu təhlükəsizlik əvvəllər müzakirə etdiyimiz növdə fəlakət bağı ola bilər. Yenə də bu, həqiqətən "təmiz" bazar həlli olmaya bilər. Əslində, investora müəyyən "rahatlıq" təmin etmək üçün hökumət C-T risklərinin ən yüksək təbəqələrini əhatə etmək üçün hazırlanmış İstiqrazları əldə edə bilər. Bu halda, hökumət yüksək riskli təbəqələri sığortalamaq

üçün Cat İstiqrazlarını almaq öhdəliyi ilə son instansiya sığortaçısı rolunu oynayacaqdır. Yüksək təbəqə riskini azaltmağın başqa bir imkanı Mərkəzi Banklar tərəfindən C-T riskləri seqmentində fəaliyyət göstərən, son instansiya kreditoru rolunu oynayan ilkin sığorta şirkətlərinə kredit xətti açmaqdır. Bu sxemdə kredit C-T riskləri ilə bağlı sığorta itkilərinin ödənilməsi ilə bağlı likvidlik problemlərinin öhdəsindən gəlməyə yönəldiləcək. Kredit həmçinin sığorta itkiləri baş verdikdən sonra tükənmiş sığorta şirkətlərinin kapitalını da əhatə edə bilər. Sığorta firmasının aktivləri krediti təmin edəcək və dövlət borcu səhmdarların kapital üzrə tələblərindən üstün olacaq. Bununla belə, dövlət borcu sığorta polisi sahibləri qarşısındakı öhdəliklərdən daha az üstünlük təşkil edəcək. Əsas sual ondan ibarətdir ki, dövlətin son instansiya kreditoru funksiyası son instansiya sığortaçısı rolunu əvəz edirmi? Ən çox ehtimal olunan hal budur ki, bazar son instansiya sığortaçısının tam əvəzedicisi kimi son instansiya kreditörünün həllini qəbul etməyəcək; belə olduqda, böyük zərərə məruz qalan sığorta şirkətlərinin kapitallaşması son instansiya sığortaçısı olmadan baş tuta bilməz.

Məcburi sığorta haqları olan və çıxılmayan dövlət sığortası çox vaxt mənəvi təhlükə problemləri yaradır. Öz növbəsində, CT hadisələri ilə bağlı risklərin özəl sığortası sığortalı agent tərəfindən daha yüksək mükafatlar tələb edən aşağı azalma riskini əks etdirə bilər. Təbii ki, çox yüksək mükafat bazarı “öldürə” bilər, ona görə də mükafatlar müştərilərin qabiliyyətinə və ödəmək istəyinə uyğun olmalıdır (Məmmədov Z.F, 2013). Həm özünüsığortanın, həm də bazar sığortasının birləşməsi aşağı təbəqələrin qayğısına qalacaq və mənəvi təhlükəni azaldan profilaktika dərəcəsinə səbəb olacaqdır. Bundan əlavə, mənəvi təhlükə problemlərini azaltmaq üçün bir vasitə kimi saxlamaq üçün sığorta ödənişinin aktivləşdirildiyi tetikleyicinin “sedentin”. Hökumətin C-T riskinin yüksək təbəqələri üçün son instansiya sığortaçısı rolunu oynaması (yaxud bütün terror riskləri üçün birbaşa dövlət sığorta agentliyinin yaradılması) faktı, prinsipcə, adekvat qarşısının alınması üçün stimül yaradır. Nəticə etibarilə terrorizmlə mübarizə, əsasən, hökumətlərin, eyni zamanda, vətəndaş qarşıdurmasının qarşısının alınması sahəsidir.

➤ 1.5 milyon məcburi köçkünün öz doğma yurdlarına köçürülməsi ilə bölgədə aktiv yaşamın vae olacağına və inkişafına böyük zəmin yaradacaqdır. Investisiyaların regiona cəlb edilməsi ilə yenidən qurma və köçürmə siyasətini daha da, sürətlənəcəkdir.

➤ Regionun məhdud su mənbələrinin olması, buraya cəlb ediləcək investisiyaların sığortalanması regionda kənd təsərrüfatının artırılmasında əsaslı olacaqdır.

➤ Qarabağ iqtisadi-siyasi rayonunun yenidən bərpası üçün dövlət tərəfindən kompleks tədbirlər görülməkdədir. Buraya aşağıdakılar aiddir:

- Ağillı kəndlərin yaradılması;
- İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə hava limanlarının tikilməsi;
- Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olan Şuşada yeni sosial obyektlərin tikilməsi və onların sığortalanması;
- Regiona xarici investisiyaların cəlbi və onların sığortalanması;
- Fermer təsərrüfatlarının yaradılması və onların sığortalanması.

Regionda aparılan yenidənqurma və bərpa işləri arasında başlıca yerlərdən birini “Ağillı kənd” layihəsi tutur. Ağillı kənd layihəsinin təməli 2021-ci ilin aprel ayında Cənab Prezident Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Bu layihə, 110 hektar ərazini əhatə etməkdədir. Bu kənddə, iki yüz ekoloji mənzil, dörd qeyri-yaşayış binası, üç yüz altmış şagirdlik məktəb və 60 yerlik uşaq baxçası tikilməyə başlamışdır. Bu kənddə distant təhsilin icrası üçün nəzərdə tutulan bütün imkanlar yaradılacaqdır (<https://president.az/az/articles/view/53631>).

Qarabağ regionunun füsunkar təbiəti ilə əlaqədar olaraq, bötük turistik əhəmiyyətə malikdir. Bu xüsusdan regionun turistik yöndən əlçatan olması üçün burada hava limanlarının tikintisi böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Elə buna görə də, ölkə başçısının layiqli diqqəti ilə regionda Füzuli və Zəngilan hava limanlarının tikintisinə başlanılmışdır. Füzuli hava limanının tikintisi 26.11.2020-ci ildə başlanmışdır (<https://mincom.gov.az/ru/view/news/1067/agdam-fuzuli-ve-xankendi-aerodrom-lari-beynelxalq-cografi-koordinat-indeksleri-siyahisina-daxil-edildi>). Bu hava limanının uçuş

zolağının uzunluğu 1600 m-dir. Təbii ki, qeyd olunan obyekt ölkəmiz üçün böyük əhəmiyyət daşımaqdadır. Bu xüsusdan obyektin sığortalanması olduqca vacibdir.

Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanı regionda 2021-ci ilin aprel ayında tikilməyə başlamışdır. Hava limanının uçuş-enmə zolağının uzunluğunda olacaqdır. Bölgədə iki limanın olması logistik yöndəndə, bölgənin əhəmiyyətini artırmaqdadır. Zəngilan hava limanı da, Füzuli Hava Limanı kimi əhəmiyyət etibarı ilə vacib olduğu üçün onun da, sığortalanması əsasdır.

Cənab Prezident İlham Əliyevin də, qeyd etdiyi kimi, Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtıdır. Bu xüsuslar regionda daha öncələri var olan məscidlər, əzəmətli minarələr, arxitektura və memarlıq yönündən ölkəmiz üçün böyük əhəmiyyət daşımaqdadır. Bu məqsədlə onların sığortalanması vacibdir. Çünki, daha öncə adlandırdığımız kimi, şəhər ölkəmizin mədəniyyət paytaxtıdır. Ümumilli Lider Heydər Əliyevin dediyi kimi: “Yüksək mədəniyyətə malik xalq həmişə irəli gedəcək”. Bu deviz altında Şuşa şəhərinin bərpası və milli dəyərlərin inkişafı üçün əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Mədəniyyət dəyərlərimizin daimiləşməsi üçün Şuşa şəhərində olan qeyri-yaşayış obyektlərinin sığortalanması əsasdır.

Qarabağ regionununun 30 ildir ki, işğal altında olması ilə əlaqədar olaraq, ölkəyə qoyulan xarici investisiya kapitalının həcmnin 70%-i beft sektoruna qoyulmuşdu. Lakin, 44 gün kimi qısa bir dövrdə bölgənin düşmən işğalından azad olunması ilə əlaqədar olaraq, bu tendensiyada dəyişiklik baş verdi.

Bildiyimiz kimi, regionda məşğulluğun artırılması və əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsi üçün investisiyaların qoyuluşu böyük vacibliyyət daşımaqdadır. Bu xüsusda bölgəyə investisiya cəlbi üçün infrastrukturun inkişafı əsas amildir. Bölgəyə cəlb olunan investisiyalarla işğaldan azad olunmuş ərazilərə əhalinin köçürülməsində əsaslı əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. İntestiyaların daha da artırılması üçün regionda sığorta tədbirlərinin həyata keçirilməsi əsasdır.

2021-ci ilin 7 sentyabr tarixindən etibarən Qubadlı, Zəngilan, Xankəndi və Şuşa şəhərlərində icbari tibbi sığorta tətbiq olunmaqdadır.

2.2. İşğal dövründə sığorta bazarında sığortaçıların itirdiyi ehtimal investisiya resurslarının təhlili

Bir çox analitiklər iddia edirlər ki, sığorta risklərin azaldılmasını təşviq etmək üçün ex ante alət olmaq üçün post relyef, yenidənqurma və bərpa imkanlarından kənara çıxmağa bilər. Fikrimcə Azərbaycan Respublikasının Sığorta haqqında qanuna əsasən, “Sığorta, ərazilərə və ya bölgələrə işğal zamanı risklərin idarə edilməsi təcrübələrini dəyişməkdə kömək etməklə transformasiyanı təşviq edir. O, bunu risklərin azaldılmasını asanlaşdırmaqla, risklərin qiymətləndirilməsini katalizləməklə və əvvəlki risklərlə bağlı daha strukturlaşdırılmış qərarların qəbulunu sürətləndirməklə edir”. Bu iddialara baxmayaraq, bəzi şərhçilər, o cümlədən QHT-lər və UNFCCC tərəfləri sığortanın riskin yayılmasının riskin azaldılmasından kənara çıxmasına şübhə ilə yanaşır və narahatdırlar ki, sığortalı sığortalının öhdəliklərini yerinə yetirməməsi halında hətta yanlış təhlükəsizlik hissi və ya mənəvi təhlükəyə səbəb ola bilər. riskli qərarların tam xərcləri, daha çox risk götürür. Mənəvi təhlükə geniş şəkildə tanınır və sığortaçıları onu sığorta məhsullarının dizaynı vasitəsilə çıxılanlar və ya parametrik məhsullardan istifadə etməklə həll edirlər; bununla belə, sığorta məhsullarının birbaşa riskin azaldılmasına gətirib çıxarıb-aparmadığı sualları qalır.

Surminski və Eldridge üzərində qurularaq, sığortanın müqavilə elementləri və köməkçi mexanizmlərinin (konseptual olaraq) risklərin azaldılmasını təşviq edə biləcəyi yolları müəyyən edin (Bouwer L.M., 2018). Daşqın sığortaçılarının inkişaf etmiş ölkə təcrübələrini araşdırdıqdan sonra müəlliflər sığorta və DRR arasında güclü əlaqənin məyusedici sübutlarını qeyd edir və sığortaçıların daha effektiv töhfə verə biləcəyi yolları təklif edirlər, məsələn, təhlükə xəritələrindən daha yaxşı istifadə etmək, ev təsərrüfatlarının risklərinin yaxşılaşdırılmasına nəzarət etmək, risklərin azaldılmasını mükafat endirimləri ilə mükafatlandırmaq, müqavilələrə şərtlər və ya zəmanətlər daxil etmək və böyük obyektlərin risk yoxlamalarını anderrayting təcrübələri ilə daha yaxşı əlaqələndirəcək protokolların işlənilməsi. Bu dizayn dəyişikliklərindən əlavə, dövlət sığortaçılarının özəl sığortaçı

həmkarlarından daha çox profilaktik riskin azaldılmasına sərmayə qoyduğuna dair sübutlar var . İş üçün sığorta-DRR əlaqəsinin sübutu ondan ibarətdir ki, varlı ölkələrdə tətbiq olunan sığorta ödənişinə əsaslanan sığorta inkişaf etməkdə olan ölkələrdə itki və zərərin azaldılmasına kömək etmək üçün bir alət kimi tətbiq olunarsa, uyğunlaşma tələb oluna bilər. Müəlliflər risk-maliyyətləş-dirmə mexanizmlərinin davamlılığın artırılmasına töhfə verdiyini, lakin DRR üçün həvəsləndirici amillərin təmin edilməməsi üçün əsas dizayn dəyişikliklərinin lazım olacağını təsdiq-lədiyi IPCC tərəfindən də oxşar nəticə əldə edilmişdir . Varlı ölkələrdə şahid olduğumuz kimi, fəlakət riskinin azaldılması təcrübələrinə sərmayə qoyuluşuna gətirib çıxaran təcrübələri təşviq edəcək şəkildə sığorta sistemlərinin formalaşdırılma-sına dövlət və özəl öhdəliyi olmadan tərəqqi yavaş və qeyri-bərabər olacaq.

Sığorta təcrübələrinin riskin azaldılmasını daha yaxşı təşviq etmək üçün islahat tələb edəcəyi mesajı təkcə varlı ölkələrdəki kompensasiyaya əsaslanan sistemlər üçün deyil, həm də inkişaf etməkdə olan dünyada getdikcə daha çox resurs çatışmazlığı olan müştəriləri hədəf alan parametrik mikro sığorta sistemləri üçün də keçərlidir.

Sığortalılar öz itkilərini və zərərlərini azaltmağa həvəsli olaraq qalırlar, çünki sığorta ödənişləri, əgər onlar işə salınırsa, faktiki itkilərə əsaslanmır. Məsələn, yağışın əvvəlcədən müəyyən edilmiş səviyyədə aşağı düşdüyü halda ödəniş edən parametrik sığorta müqaviləsi olan fermer quraqlığa davamlı məhsullar əkməklə iqiqat qazanc əldə edə bilər, çünki fermer daha az itkiyə məruz qalacaq və yenə də ödəniş alacaq. Mənəvi təhlükənin aradan qaldırılmasından başqa, parametrik mikrosığorta üzrə ədəbiyyatda riskin azaldılması ilə bağlı xüsusi tələblərə, məsələn, şərtlər və ya zəmanətlər şəklində az istinad edilir və müştəriləri təhlükələr barədə məlumatlandıran və ya məsləhət verən mikro sığortaçıların hesabları azdırrisklərin azaldılması fəaliyyətləri haqqında.

Sığorta müqaviləsinin parametrik xarakteridir ki, bu da mikrosığorta üçün müzakirə edildiyi kimi ödənişləri daha sürətli edir və iddia prosesinin

qiymətləndirilməsi əsasında iddiaların ödənilməsi əsaslı sığorta əsaslı sığorta məhsulları ilə müqayisədə daha az xərc tələb edir. yerində yoxlama vasitəsilə itki. İddiaların sürətli ödənilməsi xüsusilə vacibdir. Fəlakətdən sonra təcili müdaxilə hökumətləri ev təsərrüfatlarına dəstək verən və zərərli mübarizə strategiyalarının (məsələn, mal-qaranı satmaq və ya kəsmək kimi) qəbul edilməsinin qarşısını alan vəsaitlə təmin edə bilər. ARC-də aparılan fayda-xərc təhlili göstərir ki, məhsul yığımından sonra kritik üç ay ərzində ev təsərrüfatlarına yardımın alınması hər bir yardım edilən hər ailə üçün 1200 ABŞ dollarından çox iqtisadi qazancla nəticələnə bilər.

Xüsusən də fəlakət riski yəni işğal zamanı azaldılması və idarəetmə siyasətinin həyata keçirilməsinə biləcəyi bilik bazasının inkişaf etdirilməsi baxımından əvvəlcədən risklərin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi də vacibdir. Hər bir region, bu məqsəd üçün açıq şəkildə hazırlanmış təfərrüatlı xəritələşdirmə, məlumat və modelləşdirmə alətlərindən istifadə etməklə təkcə təhlükəni deyil, həm də məruz qalma və zəifliyi araşdıraraq müvafiq regionda fəlakət riskini ölçmək və kəmiyyətləndirmək üçün donör təərəfindən ödənilən səy göstərir. O, sığorta məqsədləri üçün modelləşdirmə girişini təmin edir, eyni zamanda, quraqlıq mövsümündən əvvəl və ərzində xərclər smetaları ilə hökumət qərar qəbul edənlərə dəstək olmaq üçün maliyyə erkən xəbərdarlıq vasitəsi olmaq məqsədi daşıyır. Beləliklə, erkən fəaliyyətə və riskin azaldılması tədbirlərinə səbəb ola bilər. Riskin modelləri və kəmiyyəti böyük irəliləyişdir, çünki özəl bazarlar və region hökumətləri əvvəllər bu məlumatları təqdim etmirdilər. Texniki yardım və potensialın gücləndirilməsi ilə birlikdə risk məlumatındakı bu irəliləyişlər hökumətlər arasında risklərin idarə edilməsi mədəniyyətinə gətirib çıxara bilər və potensial olaraq riskə daha çox gözlənilən yanaşmaya səbəb ola bilər (Bouwer L.M , 2018: s.102). Risklərin qiymətləndirilməsinin və fəlakətdən sonrakı vəsaitlərin vaxtında təmin edilməsinin mühüm əhəmiyyətinə baxmayaraq, regional fəlakət risklərinin azaldılması üçün çox az açıq təşviq və ya vəsait ayırmışdır. Ödənişlərin istifadəsi və fəvqəladə halların idarə edilməsi ilə bağlı bəzi tələblər var, lakin

göstərilədiyi kimi, sübut edilmiş fəlakət və işğal risklərinin azaldılması üçün heç bir şərait yoxdur.

İşğal riskinin idarə edilməsi funksiyasına malikdir, lakin o, təcili likvidliyi təmin etməklə, baş verdikdən sonra aşağı axın itkilərinin azaldılmasına yönəlib. Təcrübədə məlumatların toplanması və modelləşdirilməsi aspektlərindən kənarında, regional zonalaröz üzv ölkələrində DRR və risklərə uyğunlaşma siyasətini formalaşdırdığına dair çox az sübut var. Bu sualı həll etmək üçün biz sığorta müqavilələrinin təşkili üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edən üç prinsipi fərqləndiririk, hər bir prinsip kapitala fərqli baxış əsasında qurulur. Özəl bazar əsaslı sığorta, xaricdən və ya region daxilində subsidiyalaşdırılmadığı təqdirdə, qarşılıqlılıq prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir və beləliklə, risk altında olan sığortalı icmadan kənarında itkiləri bölüşür.

Özəl sığortaçılar sığorta haqları üzrə qarşılıqlı subsidiyalarla qarşılıqlılıq prinsipindən kənarına çıxma bilər, məsələn, yüksək riskli yerlərdə siyasətləri aşağı gəlirli müştərilər üçün münasib etmək üçün öz zəngin, aşağı riskli müştərilərdən daha yüksək mükafatlar tələb etməklə. Bəzən bu, yüksək riskli (Brainard L, 2018) müştərilərə kömək edən və diferensiallaşdırılmış mükafatlarla bağlı xərclərdən və inzibati yüklərdən qaçan düz və ya fərqlənməmiş mükafat deməkdir. Bəzi hallarda, tən-zimləmə özəl sığortaçıların, adətən, əlverişliliyi qorumaq üçün mükafatları necə təyin edə biləcəyini diktə edir. Beləliklə, qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan sığorta sistemində fəlakət qurbanlarına (orta hesabla) onların özlərinin sığorta haqlarından əlavə kompensasiya ödənilmir; başqa sözlə, risk altında olan icma özünün müalicəvi tədbirlərini maliyyələşdirir. Bu, sığorta mexanizminin mühüm və tez-tez səhv başa düşülən xüsusiyyətə yətidir və nəzərdə tutulduğu kimi, kommersiya sığortasını müalicəvi tədbir kimi müba-hisələndirir.

Həmrəylik bir çox formada ola bilər, o cümlədən subsidiyalaşdırılmış və ya çarpaz subsidiyalaşdırılmış mükafatlar, təkrarsığorta və ya ən həssas təbəqənin ödədiyi mükafatları azaldan digər yardım formaları. Bu, fəlakətdən əvvəl yardım və fəlakətdən sonra humanitar yardım və yenidənqurma işlərinin əsasını təşkil edən

əsas prinsipdir . Dəstək digərləri arasında hökumətlər, QHT-lər, maliyyə institutları və ya beynəlxalq inkişaf təşkilatlarından gələ bilər. Əhəmiyyətli odur ki, həmrəylik, hesabatlılıqdan fərqli olaraq, tarixi istixana qazları emissiyaları ilə itki və zərər arasında səbəb əlaqəsinə və ya sığorta alətlərinə dəstək verənlərin günahına müraciət etməməlidir.

Demək olar ki, istisnasız olaraq, yoxsul resurslara xidmət edən mikro sığorta sxemləri ya milli vergi ödəyiciləri fondları, ya da daha çox beynəlxalq donör, beynəlxalq maliyyə institutları, QHT-lər və rəsmi inkişaf yardımı tərəfindən subsidiyalaşdırılır . Az sayda özəl sığortaçı yoxsulluq səviyyəsindən aşağı olan müştərilərə subsidiyasız sığortanın təmin edilməsi perspektivlərinə nikbin baxır. 44 günlük Qarabağ Mühəribəsi zamanı müəssisələrin bağlanması səbəbindən taxıldan əldə edilən gəlirin təxminən 24 faizi, spirt istehsalının 41 faizi, kartof istehsalı 46%, ət istehsalı 18%, süd istehsalı 34% təşkil etmişdir. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində əhəmiyyətli istehsal baş vermişdir. Bu azalma ümumi daxili məhsulun 60% azalması ilə nəticələndi. Kənd təsərrüfatı sektorunda 43% azalma, sənayesektorda təxminən 60% azalıb (www.stat.gov.az. 01.01.2022).

İşğal olunmuş ərazilərimizdə gələcəyin sığortası hüquqlara davamlı mənfi təsir: qeyri-qanuni faydalı qazıntılar, təbii ehtiyatların qanunsuz istismarından yaranan yerli zəhərli tullantıların anbarlarına və çaylara axıtılmasının qarşısının alınması üçün heç bir tədbir görülməmişdir. Faydalı qazıntılar və digər yataqlar böyük ərazilərin dağıdılması, zəhərlənməsi və deqradasiyası, içməli su mənbələrinin keyfiyyətinin kəskin azalması meşələrin amansızcasına mənimlənməsinin, bitki örtüyünün və faunanın erməni qəsbkarları tərəfindən sisteməlik şəkildə məhv edilməsinin səbəbi gələcək investisiyalara mənfi təsir göstərir. Mikrosığortaya geniş dəstək, beləliklə, Qarabağ regionuna töhfələrin risklərə uyğun deyil, adətən sığorta həmrəyliyi prinsipinin altına düşür. İşğalla bağlı təsirlər və risklər, çox güman ki, hesabatlılığa və ya məsuliyyətə səbəb olan bir məsələ kimi deyil, həmrəyliyə çağıran humanitar problem kimi qələmə verilməyə davam edəcək.

Cədvəl 3: 1990-2021-ci illər ərzində Qarabağ regionun itirilmiş ÜDM faizi

İllər	ÜDM
1990	0.042 mln
1991	0.07 mln
1992	0.672 mln
1993	4.396 mln
1994	52.458 mln
1995	298.732 mln
1996	382.564 mln
1997	442.162 mln
1998	481.684 mln
1999	528.514 mln
2000	660.534 mln
2001	744.1 mln
2002	848.75 mln
2003	1.000.51 mln
2004	1.194.228 mln
2005	1.753.15 mln
2006	2.624.468 mln
2007	3.970.47 mln
2008	5.619.208 mln
2009	4.984.21 mln
2010	5.945.1 mln
2011	6.291.48 mln
2012	6.664.118 mln
2013	5.145.48 mln
2014	6.261.974 mln
2015	6.613.2 mln
2016	59987,7 mln
2017	70135,1 mln
2018	79797,3 mln
2019	81681,0mln
2020	72432,2 mln
2021	92.857.7 mln

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Regional sığorta əraziləri işgalla bağlı itkilərə və zərərlərə qarşı ədalətli müalicəvi cavabı nə dərəcədə təmin etdiyini nəzərə alaraq, sığorta təmin etdiyini nəzərə alaraq, növbəsində (və müxtəlif dərəcələrdə) həssas vəziyyətdə olan ev təsərrüfatlarına, təsərrüfatlara və KOM-lara fəlakətdən sonra dəstək vermək. “Ədalətli” dedikdə biz yenidən sığortaya aid olan üç prinsipə istinad edirik:

qarşılıqlılıq, həmrəylik və hesabatlılıq. Beləliklə, risk işğal zamanı dəymiş zərər təhlilini kim ödəyir və hansı bərabərlik prinsipinə əsaslanaraq soruşuruq?

Bütün zona əsasən kapitallaşdırma, əməliyyat xərclərinin ödənilməsi, birbaşa mükafat dəstəyi və ya potensialın artırılması yolu ilə donor dəstəyinə ehtiyac duyulub. Buna görə də mükafatlar kənar dəstək olmadan tələb olunandan az olsa da, bu vəziyyətində nisbi mükafatlar risk səviyyələrinə əsaslanır (yəni, heç bir çarpaz subsidiyalar yoxdur). Qeyri-kommersiya qarşılıqlı sığorta şirkəti (mükafatların qarşılıqlı əsasda olması mütləq deyil) əsasən mükafatları müəyyən edən ölkəyə xas tətik nöqtələrinin və hədlərin təyin edilməsində qarşılıqlılıq elementləri, həmçinin əhəmiyyətli donor dəstəyi ilə həmrəylik elementləri mövcuddur. Mükafatları hesablanmış riskdən daha çox üzv ölkələrin ödəmə qabiliyyətinə əsaslanır. Bu o deməkdir ki, üzv dövlətlər arasında əhəmiyyətli çarpaz subsidiyalar var. Bundan əlavə, çoxsaylı inkişaf tərəfdaşları və yüksək səviyyəli dəstəyə töhfə verib. Beləliklə, həm kənar, həm də region daxilində dəstək baxımından ilk növbədə həmrəylik prinsipinə əsaslanır (Drexhage J., Murphy D, 2012).

ionların əhəmiyyətli faydaları vurğulandı: fəlakətdən sonra yardım və yenidənqurma işlərini təmin etmək üçün mikro sığorta, həmçinin fəlakətdən əvvəl təhlükəsizlik (uyğunlaşma və yoxsulluqdan xilas olmaq üçün çox vacibdir); hökumətlər üçün təkrarsığorta xərclərini azaltmaq və həyatları xilas edən, sıxılmış məhsuldar aktivlərin satışını azaldan və fəlakət nəticəsində yaranan yoxsulluq tələlərini azaldan fəvqəladə yardımın erkən ödənilməsinə imkan yaratmaq üçün regional sığorta hovuzları. Müzakirədə sığortanın əhəmiyyətli xərcləri də vurğulanıb və qeyd edilib ki, sığortalı ev təsərrüfatları və hökumətlər orta hesabla sığorta üçün ekstremal işğalzamanı bu hadisələri nəticəsində itirəcəklərini gözlədiklərindən xeyli çox pul ödəyəcəklər.

Bildiyimiz kimi, Qarabağ regionu 30 ildir, erməni vandallarının işğalı altında qalmışdır. Bu xüsus regionun sığorta sektoruna da, təsir göstərmişdir. Qeyd edilən tendensiya yuxardakı cədvəldə daha aydın şəkildə təsvir olunmuşdur.

Cədvəl 4: 1990-2021-ci illər ərzində regionun itirilmiş sığorta payı

İllər	Sığorta faizi
1990	0.00042 mln
1991	0.0007 mln
1992	0.00672 mln
1993	0.04396 mln
1994	0.52458 mln
1995	2.98732 mln
1996	3.82564 mln
1997	4.42162 mln
1998	4.81684 mln
1999	5.28514 mln
2000	6.60534 mln
2001	7.441 mln
2002	8.4875 mln
2003	0.0100051 mln
2004	0.01194228 mln
2005	0.0175315 mln
2006	0.02624468 mln
2007	0.0397047 mln
2008	0.05619208 mln
2009	0.0498421 mln
2010	0.059451 mln
2011	0.0729148 mln
2012	0.07664118 mln
2013	0.0814548 mln
2014	0.08261974 mln
2015	0.076132 mln
2016	0.8459528 mln
2017	0.9847292 mln
2018	0.1121288 mln
2019	0.11465468 mln
2020	0.10160934 mln
2021	9.285.77 mln

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Faydalara və xərclərə baxmayaraq, müzakirələrdə sığorta alətləri risklərin azaldılması üçün güclü stimullar və ya direktivlər təmin edən risklər ilə bağlı qalıq təsirləri ədalətli şəkildə kompensasiya etməklə üçün müalicəvi və qabaqlayıcı istəklərin qarşılınmasında rolu üçün araşdırıldı.

Bu müzakirənin əsas mesajı ondan ibarətdir ki, onların dizaynına və həyata keçirilməsinə əhəmiyyətli müdaxilənin olmaması, hal-hazırda həyata keçirilən

sıgorta mexanizmləri, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkə Tərəflərinin ifadə etdiyi kimi (fərqli şəkildə) istəklərinə tam cavab verə bilməyəcək.

FƏSİL III. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA SIĞORTA SİSTEMİNDƏ MALİYYƏ RESURSLARININ APARILMASI YOLLARI

3.1. Qarabağda yeni sığorta şirkətlərinin və investisiya fondlarının yaradılması prespektivləri

Bütün bu tendensiyalar və göstəricilər sığorta bazarlarında liberallaşmanın və birbaşa xarici investisiyaların dəyərinin göstəriciləri olmalıdır. Bununla belə, tarixən hökumətlər daha geniş iqtisadi inkişafda əsas rolunu oynayan sığorta kimi kritik sektorun müəyyən dərəcədə müdafiədən istifadə edərək tam və ya qismən milli iqtisadi operatorların ixtiyarına verilməli olduğu fikrinə çox vaxt meyl edirdilər. Hökumətlər bəzən bir sıra səbəblərdən qorunmağa meyillidirlər (Hallegatte S, Rozenberg J. S, 2016).

Birincisi, strateji səbəblər nəzərdə tutulur: onlar hiss edə bilirlər ki, güclü yerli tənzimləmə sistemləri olan güclü yerli sığorta sənayesi olmalıdır.

İkincisi, inkişafla bağlı digər səbəblər: sığorta şirkətlərinin maliyyə investisiyaları üçün əmanətlərin səfərbər edilməsində əsas rolunu nəzərə alaraq, Hökumətlər sığorta sənayesinin investisiyalarının öz investisiya prioritetlərinə yaxından uyğun olmasını təmin etmək istəyə bilər.

Üçüncüsü, sosial səbəblər: maliyyə təhlükəsizliyinin və həyat keyfiyyətinin qorunmasında sığortanın rolunu nəzərə alaraq, güclü Dövlətin nəzarətində olan və ya Dövlətin dominant olduğu yerli sığorta sənayesinin olmasının zəruriliyi iddia edilir. Nəhayət, sığorta bazarının liberallaşdırılmasının ölkənin tədiyə balansına mənfi təsir göstərəcəyi təklifi ilə sıx bağlı olan “körpə sənayesi” arqumenti var. Bütün bu arqumentlər irəli sürülə bilər və irəli sürülür. Müxtəlif ölkələrdə onlar müxtəlif formalarda tədbirləri əsaslandırmaq üçün istifadə edilmişdir, məsələn:

- Xarici sığortaçıları üçün bazara girişə məhdudiyyətlər qoyulur.
- Girişə icazə verildiyi halda, xarici sığortaçılardan yalnız yerli şirkətlərlə birgə müəssisələr vasitəsilə fəaliyyət göstərmələri tələb olunur və ya korporativ formada digər məhdudiyyətlərə məruz qalır.

Xarici şirkətlər və onların agentləri ayrı-seçkilik dərəcəsinə görə vergiyə cəlb olunurlar.

- Təkrarsığorta müəyyən edilmiş milli təkrarsığortaçıya verilməlidir.
- Sığortaçının vəsait saxlaya biləcəyi aktivlərin xarakterinə məhdudiyyətlər qoyulur.
- Xaricdə yerləşdirilə bilən sığorta və təkrarsığorta biznesinin məbləğinə məhdudiyyətlər qoyulur.
- Xaricdəki ana şirkətlərə pul köçürmələri səviyyəsinə məhdudiyyətlər qoyulur.

Məhdud bazarlar üçün bu arqumentlər və onlarla əlaqəli tədbirlər tarixən tanışdır. Bununla belə, liberallaşma və xaricdən birbaşa investisiya və yerli investisiyalar üçün bazarların açılması üçün kommersiya şəraiti daha güclüdür. Birincisi, iqtisadi təhlil liberallaşmanın düzgün yol olduğunu göstərir (Verheyen R, 2013). İnkişaf etməkdə olan bazarlarda sığorta sənayesinin sənaye mühafizəsi sığortanın qiymətini qaldırdı və sığorta təminatının keyfiyyətini aşağı saldı, eyni zamanda, tədiyyə balansının yaxşılaşdırılması siyasətində əsas məqsədə nail ola bilmədi. Və daha praqmatik səviyyədə iqtisadi artım liberallaşma üçün güclü təzyiqlərə səbəb olur. İqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi ilə qarşılaşılan böyük risklərin sayı kəskin şəkildə artmışdır. Bu risklər hər bir layihə yüz milyonlarla dollar dəyərində olan kapital tutumlu investisiyalardır. Bundan əlavə, bir çox ölkələr qabaqcıl telekommunikasiya sistemlərinə və infrastrukturun təkmilləşdirilməsinə sərmayə qoyurlar. Bu texnologiyanın böyük hissəsi birbaşa ABŞ, Yaponiya və Avropadan ötürülür, lakin texnologiya ixrac edən ölkələrdə mövcud olan risklərə nəzarətin qorunması üsullarının müvafiq transferi olmadan. Bir çox hallarda yerli sığorta sənayeləri əhatə olunacaq dəyişən və getdikcə mürəkkəbləşən risklərlə ayaqlaşmaqda çətinliklərlə üzləşmişdir. Bu riskləri ödəmək üçün daha dərin və daha innovativ sığorta bazarının inkişafına kömək etmək üçün daha geniş əsaslı, xarici ekspertiza və kapitalla real tələbat var. Ölkənin və onun ayrı-ayrı ərazilərinin sosial-iqtisadi inkişafının ən mühüm şərti həm daxili, həm də xarici investisiya resurslarından istifadə etməklə iqtisadiyyatın real sektoruna investisiyaların

genişləndirilməsidir (Mechler R, Bals C, 2010). Xarici investisiyalardan istifadə obyektiv zərurətdir, ona görə ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak sistemi və sahibkarlıq üçün azad olan sahələrdə kapitalın daşması (Hochrainer-Stigler S, Mechler R, 2012). Qarabağ xarici investisiyaları cəlb etmək üçün zəngin təbii ehtiyatlara malik cəlbedici ərazilərdən biridir. Bu baxımdan, hökumətin qarşıda duran strateji vəzifələrindən biri də mövcud imkanlardan istifadə etmək və milli iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün xarici investisiyaların cəlb edilməsidir. Bazar şəraitində xarici kapital və investisiyalardan istifadə milli iqtisadiyyatın inkişafının ümumi problemlərinin həllinə yönəldilməlidir. Bu inkişaf aşağıdakı mərhələləri əhatə edir (Quan Zhang, Yuming Zhang, 2019) :

- idxalı əvəzləmə;
- iqtisadiyyatın yüksək texnologiyalar rellərinə keçməsi və ixrac yönümlü sənaye sahələrinin inkişafı;
- xarici borclanma (ikitərəfli və çoxtərəfli kreditlər) tərtib edilərkən prioritet layihələrin və kreditləşmə sahələrinin siyahısının olmasını təklif edən kreditlərdən istifadənin layihə üsulları;
- investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və ölkənin investisiya reytinginin yüksəldilməsi;
- nəinki iqtisadi artımı təmin etmək məqsədilə bir sıra strateji və prioritet sektorlarda xarici kapitalın çıxışının məhdudlaşdırılması;
- xarici investisiyaların liberallaşdırılması proqramının bütövlükdə özəl təşəbbüsün stimullaşdırılması siyasəti çərçivəsində həyata keçirilməli olduğunu nəzərə alaraq, xarici və milli investorlar üçün bərabər şəraitin yaradılması.

Real sektorun inkişafında və istehsalın modernləşdirilməsində xarici investisiyaların fəal iştirakına şərait yaradılmasında dövlətin rolunu qeyd etmək lazımdır. Bu baxımdan xarici investisiyaların axını iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə investisiya resurslarının fəal şəkildə cəlb edilməsi üçün dövlətin xarici və yerli investorlarla qarşılıqlı əlaqəsini zəruri edir. Xarici investisiyaların cəlb edilməsində və ölkə regionlarının istehsal potensialından istifadədə mühüm rol azad iqtisadi

zonalara məxsusdur. Bu gün bu zonalar yeni sənaye sahələrinin yaradılmasına və sənayenin inkişafına xarici və daxili investisiyaların cəlb edilməsi üçün nəzərdə tutulub. Odur ki, azad iqtisadi zonaların fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi üçün əlavə vergi güzəştlərinin verilməsi, bazar infrastrukturunun yaradılması, yeni müəssisələrin dövlət qeydiyyatının sadələşdirilməsi, dövlət qulluğunun gücləndirilməsi yolu ilə istehsal sektoruna xarici və daxili investisiyaların stimullaşdırılmasına dair əlavə proqramların hazırlanması zəruridir. istehsal fəaliyyətinin dəstəklənməsi, sənaye istehsalının gələcək inkişafı üçün bütün ilkin şərtlərin yaradılması.

Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, Qarabağın müasir şəraitində xarici investisiyalar milli iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, xarici investisiyalar iqtisadiyyatın sənaye sahələrinin inkişafı üçün lazımı şərait yaradır. Respublika iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsinin təhlili göstərdi ki, investisiyaların böyük hissəsi istehsal fəaliyyəti ilə bağlı sahələrə - sənayeyə, kənd təsərrüfatına yönəldilib. Son bir ildə Qarabağ iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsində azalma müşahidə olunub ki, bu da sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının həcminə və artım tempinə təsir etməyib. təhlil edilən dövrdə sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmnin artması əsasən özəl sektorda fəaliyyət göstərən müəssisə və təsərrüfatların sayının artması, habelə mövcud müəssisələrin modernləş-dirilməsi və texnoloji cəhətdən yenidən qurulması, dövlət siyasəti ilə əlaqədar olmuşdur. sahibkarlığın, xüsusən istehsalın stimullaşdırılması.

Təhlil olunan dövrdə respublika iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsinin artım tempi nəzərə çarpan tendensiyaya malik deyil. Bununla belə, son altı ildə iqtisadiyyata xarici investisiyaların cəlb edilməsinin artım tempini qənaətbəxş hesab etmək olar. Respublika iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsi siyasi sabitlik, investisiya mühiti, məhkəmə sisteminin fəaliyyəti, dövlətin beynəlxalq ticarətlə bağlı siyasəti və s. kimi amillərdən asılıdır. Qarabağda sabit iqtisadi artım var. emal müəssisələrinə xarici investisiyaların artım tempinin artması

kömək etmişdir. Məlumdur ki, bu gün ölkədə istehsal biznesinə xarici investorlar böyük töhfə verir.

Birbaşa xarici investisiyalar respublikaya əsasən müştərək müəssisələr şəklində cəlb edilirdi. Belə müəssisələrin növbəti fəaliyyət vəziyyətində Qarabağda istehsal fəaliyyətinin inkişafına töhfələrini qiymətləndirəcəyik. Azərbaycanın sığorta bazarına güclü investorlar (həm yerli, həm də xarici) investor kimi gəlirlər. Bəlkə də elə bir vaxt gələcək ki, strateji baxımdan uğurlu tərəfdaşı olmayan yerli sığorta şirkətləri üçün bazarımızda yer qalmaya bilər. Buna baxmayaraq, bu vəziyyətdən çıxışın iki yolu var: strateji tərəfdaş üçün investisiya cəlb edicisinə çevrilmək; öz vəsaitləri və yerli səhmdarların investisiyaları hesabına rəqabət qabiliyyətinin bazar səviyyəsinə nail olmaq. Bölgənin davamlı inkişafında əsas amillərdən biri kimi rəqabətqabiliyyətliliyin əlamətidir ki, inkişafı izləmək mümkün olan göstərici olmalıdır. Sığorta şirkəti üçün perspektivləri göstərən investorlardır.

Onlar biznesin inkişafı strategiyasını sistemli şəkildə, biznes ideologiyası nöqtəyi-nəzərindən görürlər. İlk növbədə, onlar biznesin kapitallaşmasının artırılmasında, sığorta şirkətinin bazar investisiya cəlb ediciliyinin artırılmasında maraqlı olacaqlar. Həmçinin, sığorta fəaliyyətinin bütün mənfi təzahürlərinin aradan qaldırılmasına və zərərsiz sığorta xidmətlərinin optimallaşdırılmasına diqqət yetiriləcək. Biznesin kapitallaşmasının artması ilk növbədə bazar payının artırılması, yüksək keyfiyyətli müştəri xidmətlərinin göstərilməsi, sadıq müştərilərin saxlanmasına köməklik göstərilməsi, həmçinin daimi olaraq yeni müştərilərin cəlb edilməsi hesabına əldə edilir. Müasir idarəetmə informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə biznesin şəffaflığının təmin edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sığorta riskin idarə edilməsinin effektiv üsuludur, çünki sığortaçının riski çoxlu sayda sığorta polisi üzrə yayılaraq sığortaçının riskinin yalnız kiçik bir hissəsini təşkil edir. Buna görə də sığortanın mahiyyəti fərdi risklərin müstəqilliyindən və riskin çoxlu sayda sığortalılar arasında bölüşdürülməsindən ibarətdir. Yeni sığortaçı müəyyən şəkildə arbitrajdan istifadə edir. Bununla belə, məkan və ya müvəqqəti arbitraj əvəzinə, risk arbitrajından istifadə edir. Sığortanın bütün müsbət və mənfi

cəhətlərinə baxmayaraq, sığortanın “sığorta — davamlı inkişaf” münasibətlərinin subyekti kimi çıxış etdiyini dərk edərək, sığorta fəaliyyətinin Qarabağın davamlı inkişafına təsir göstərdiyi əsas sahələri qeyd edəcəyik:

1. İnkişaf sabitliyinin pozulması nəticəsində mümkün zərərə görə sahibkarlıq subyektlərinin məsuliyyət sistemini formalaşdırır. Sığorta təşkilatından tənzimləmə mexanizmi kimi istifadə edilməsi, bir tərəfdən sığorta hadisələri çərçivəsində sığorta şirkətlərinə və mümkün zərərə görə müqavilənin şərtlərinə əməl etməsi, digər tərəfdən sığortaçıları öz öhdəliklərini götürməyə məcbur edir. Sığorta hadisələrinin baş verməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər.

2. İnkişafın davamlılığının pozulması ilə əlaqədar mümkün itkiləri kompensasiya etmək üçün ehtiyat fondları yaradır. Davamlı inkişafın pozulması nəticəsində dəymiş itkilərə görə məsuliyyət daşıyan dövlət və müəssisələr çox vaxt buna hazır olmurlar - maliyyə resursları kifayət qədərdir və ya yoxdur. Sığortadan istifadə edərkən sığorta şirkətləri mümkün itkiləri kompensasiya etmək üçün əvvəlcədən vəsait yaradırlar.

3. İnkişafın davamlılığının pozulması nəticəsində zərər çəkə bilən resipiylərin (subyektlərin) iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edir.

Sığorta ödənişlərindən qaçmaq istəyi sığorta şirkətlərini davamlı inkişafın potensial pozucularının fəaliyyətinə nəzarət etməyə məcbur edəcək. Bu, müəyyən mənfi hadisələrin baş vermə ehtimalını azaldacaq. Eyni zamanda, xoşagəlməz hadisələr baş verdikdə, sığorta hadisəsidir, sığorta şirkəti təsərrüfat subyektlərinə dəymiş ziyanı ödəyir. Bu amillərin təsiri sonda sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinin artmasına səbəb olacaqdır. Fərdi ünvanın sığortası sayəsində maliyyə axınları ödəyicidən ünvana gedən yolda paylanmır, real ehtiyaclar üçün istifadə olunur. Sığorta həm də davamlı inkişaf kontekstində dövlətin maliyyə, sosial, iqtisadi və ekoloji təhlükəsizliyinin tərkib hissələrindən biridir. Sığorta növlərinə və istifadə obyektlərinə görə kifayət qədər müxtəlif olduğundan, inkişafı davamlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsinə təsir göstərən iqtisadiyyatın bütün əsas sektorlarında istifadə olunur. Deməli, sığorta iqtisadiyyatın müxtəlif

sahələrinə birbaşa təsir etməklə ölkədə davamlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsinə dolayı təsir göstərir (Abbasov A.Q, 2014: s.125). Sığorta davamlılığın pozulması nəticəsində yaranan itkilərin (xüsusilə birgə məsuliyyət tətbiq edildiyi və sığortaçıların səylərini birləşdirdiyi zaman) ən sürətli (digər iqtisadi alətlərlə müqayisədə) kompensasiyasını təmin edir. Sığorta şirkətlərinin əhəmiyyətli likvid maliyyə resursları ehtiyatları var və təkrarsığorta imkanlarından istifadə etməklə maliyyə imkanları artır və risklər yenidən bölüşdürülür. Sığorta münasibətləri təsərrüfat müqavilələrinin predmeti olduğundan, burada həm tərəflərin hər birinin maddi məsuliyyətinin həddləri, həm də öhdəliklərin yerinə yetirilməsi müddətləri dəqiq müəyyən edilir, sığorta hadisəsi nəticəsində dəymiş zərərin operativ şəkildə ödənilməsi üçün zəruri şərait yaradılır.

Müxtəlif risklərin (iqtisadi, sosial, ekoloji) idarə edilməsi ilə peşəkar şəkildə əlaqəli bazarın unikal sektoru kimi sığorta fəaliyyəti sosial-demoqrafik, maliyyə, iqtisadi, ekoloji və digər pozuntu risklərinə təsir üzrə tədqiqatların inkişafına davamlılığının, statistik və faktiki bazanın formalaşdırılmasının kömək edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, xüsusən də Azərbaycan iqtisadiyyatında fundamental tədqiqatlar üçün kifayət qədər maliyyə resursları olmayanda sığorta şirkətləri cəmiyyətin inkişafının sosial və ekoloji komponentləri üzrə tədqiqatlar üçün müştərilər kimi çıxış edə bilərlər. Bunun üçün onları itkilərin mümkün ölçüsünü, onların baş vermə ehtimalını və zərərsizləşdirmə və ya əks fəaliyyət xərclərini qiymətləndirmək üçün iqtisadi ehtiyac səbəb olur, bunsuz nə sığorta dərəcəsini, nə də sığorta haqqını müəyyən etmək mümkün deyil. Sığortanın sosial-iqtisadi institutu kimi o, cəmiyyətdə xüsusi münasibətlərin formalaşmasına səbəb olur və dolayısı ilə ölkənin sosial-iqtisadi və ekoloji inkişafının sabitliyinə təsir göstərir ki, bu da son nəticədə sığortanın davamlı inkişafı strategiyasının həyata keçirilməsi üçün zəruri şərtidir. Qarabağ rayonundakı sığorta müasir cəmiyyətin əsasını təşkil edən həm iqtisadi, həm də sosial münasibətlərin mühüm sahəsidir. Əslində, bir sıra dövlət vəzifələrini (pensiya, dərman, ətraf mühitə nəzarət və mənfi xarici təsirlərin neytrallaşdırılması) həll edən sığortadır.

Bu günə kimi sığortada tədbirlərin olmaması koronavirus infeksiyasının müalicəsinin maliyyələşdirilməsində problemlər yaradıb. Effektiv sığorta şirkəti cəmiyyətin və iqtisadiyyatın sabit inkişafını təmin edir, davamlı inkişafın ilkin şərtidir. Sığorta kapitalının artması ona gətirib çıxarır ki, sığorta şirkətləri sakitcə investisiya layihələrinin, sosial tədbirlərin və ekoloji proqramların həyata keçirilməsi üçün dolayı maliyyə dəstəyində mühüm rol oynayan ixtisaslaşmış kredit təşkilatlarına çevrilirlər. Sığorta şirkətlərinin maliyyə resursları onlar tərəfindən təkcə sığorta hadisələrinin ödənilməsi üçün ehtiyat kimi istifadə edilmir, həm də müxtəlif sahələrə aktiv şəkildə investisiya yatırırırlar. Sığorta şirkətləri uzun müddətdir ki, global investisiya bazarında ən böyük oyunçulardan biridir.

Sığorta regional DEE sistemlərinin davamlı inkişafı üçün özünütənzimləmə mexanizminin effektivliyinə töhfə verir. Davamlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsinin ən yaxşı yolu mütləq dövlət tənzimlənməsi deyil, sahibkarlıq subyektlərinin dayanıqlı inkişafda (təhlükəsizlik, rəqabətqabiliyyətlilik, balans, tarazlıq, sabitlik) maraqlı olacağı şəraitin yaradılmasıdır. Yəni bazar mexanizminin özünütənzimləməsinin köməyi ilə cəmiyyətin davamlı inkişafı baş verəcək və sığorta tamamilə bazar tənzimləmə mexanizmi kimi çıxış edəcəkdir. Təbiətin və cəmiyyətin təbii qüvvələrinin (bioloji və kimyəvi) təsiri nəticəsində insan fəaliyyətindən və sosial şəraitdən asılı olmayaraq baş verən dağıdıcı fəlakətlərin və ya belə itkilərin qarşısını almaq üçün resurslardan (əmək, kapital) istifadə istiqaməti kimi funksiyasına görə sığorta. təkrar istehsal prosesinin bölüşdürmə və mübadilə kimi açıq-aşkar mərhələlərinə aid olmaqla yanaşı, həm də müəyyən dərəcədə istehsalı (iqtisadiyyat) və istehlakı (cəmiyyəti) təmin edir, yəni konsepsiyanın həyata keçirilməsi və davamlı inkişafın fundamental əsasını təşkil edir.

3.2. Qarabağda regional sığorta bazarlarının formalaşması əsasında onun maliyyə resurslarının optimallaşmasının stimullaşdırılması perspektivləri

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı əhalinin və sahibkarlıq subyektlərinin maraqlarının qorunmasına cavabdeh olduğu üçün inkişaf etmiş və yaxşı fəaliyyət göstərən sığorta bazarına ehtiyac üçün əlverişli imkanlar yaradır. Əhalinin sığorta təminatı müasir koronavirus infeksiyası şəraitində və müharibədən sonrakı fəaliyyət üçün mühüm stimuldur. Axı, sağlamlığın itirilməsi, gəlirlərin azalması və iş yerlərinin itirilməsi pandemiya çağırışları və təhdidlərinin müasir dünyasında həyat yoldaşlarına çevrilib. Sığorta bazarı sayəsində əhalinin və sahibkarlıq subyektlərinin sosial müdafiəsini artırmaq, gözlənilməz təbii və texnogen itkilərin ödənilməsi baxımından dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə əhəmiyyətli yükü azaltmaq, fərdi sosial təminat məsələlərini həll etmək mümkün olur. dövlət sosial ödənişlərinin büdcə vəsaitlərindən sığorta ödənişlərinə keçirilməsi ilə bağlı problemlər. Bir tərəfdən Qarabağın maliyyə sabitliyi faktorundan danışsaq, sığorta bazarı eyni zamanda davamlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsi üçün güclü alət ola bilər. Məhz bu konsepsiya iqtisadi fəaliyyətin, sosial maraqların və ətraf mühitin mühafizəsinə yönəldilmiş fəaliyyətin ahəngdar və balanslaşdırılmış birləşməsinə əsaslanır. Gələcək nəsillərin mövcudluğu imkanı ilə müasir nəslin dolğun həyatının təmin edilməsi baxımından inkişafa tarazlı münasibət həmişəkindən daha məqsəduyğundur. Davamlı inkişaf cəmiyyətin inkişafının ziddiyyətlərinin elə həllini təmin edir ki, insan təhlükəsizliyi parametrlərinin dəyişməsi onun üçün taktiki-strateji perspektivdə fəlakətli transformasiyalardan kənara çıxmasın.

Bu məsələ ilə məşğul olan yerli alimlərin böyük əksəriyyəti regionların sosial, iqtisadi və ekoloji sferalarına təsirin aktivləşdirilməsinin ayrı-ayrı alətlərini nəzərdən keçirmişdir. Lakin az adam sığortanın və sığorta bazarının müharibədən sonrakı regionun davamlı inkişafına aktivləşdirici təsirinə konseptual yanaşmalar hazırlaya bilmişdir. Lakin bu kontekstdə Qarabağın inkişafının müxtəlif rakurslardan artırılması üçün yanaşmalar kifayət qədər əhəmiyyətli hesab edilir.

Amma indiki mərhələdə sığortanın Qarabağın dayanıqlı inkişafına aktivləşdirici təsirinin nəzəri tədqiqi məsələləri kifayət qədər aktualdır. Tədqiqatın əsas məqsədi Qarabağın davamlı inkişafının maliyyə aktivləşdirilməsi kontekstində sığorta bazarının nəzəri əsaslarını öyrənməkdir. Həmçinin tədqiqat prosesində biz sığorta fəaliyyətinin Qarabağın davamlı inkişafına təsir göstərdiyi əsas sahələri qeyd etməliyik. Davamlı inkişaf - müəyyən şərtlər altında tələb olunan müddət ərzində saxlanılan parametrlərə malik ərazi sisteminin fəaliyyətinin təmin edilməsi prosesidir, istehsal amillərinin uyğunlaşdırılmasına və tarazlığına, eyni zamanda mövcud və gələcək nəsillərin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına səbəb olur. Şərait, ekoloji bütövlüyün qorunması və mərhələli şəkildə yenidən qurulması və bərpaası.

Qarabağın davamlı inkişafı regional sosial-ekoloji və iqtisadi (SEE) sisteminin keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərinin daimi transformasiyası prosesidir. Bu proses sosial proseslər, maliyyə-iqtisadi münasibətlər və ətraf mühitin müxtəlifliyi arasında dinamik tarazlığa nail olmaq məqsədi daşıyır. Bu da öz növbəsində regionun tarazlıq, harmoniya, sabitlik, rəqabət qabiliyyəti və təhlükəsizliyi prinsiplərinə uyğun olaraq indiki və gələcək nəsillərin rifahını təmin edir (Burkett M., 2014). Ətraf mühitin mühafizəsinə uyğun olaraq sosial-iqtisadi inkişafa dair təlimatları əhatə edir. Bütün maraqlı tərəflərin iştirakı tələb olursa da, siyasətlərin, planların və proqramların qəbulu və həyata keçirilməsində hökumətlərin mühüm rol oynadığı inkişaf və ətraf mühitin mühafizəsi arasında beynəlxalq əməkdaşlıq və konsensus. Bundan əlavə, müharibədən sonra inkişaf etməkdə olan ölkələr, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələri maliyyə resursları ilə təmin etməkdə əsas rol oynayır. Konsepsiyanın həyata keçirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə sosial-iqtisadi inkişafın dərəcəsindən, maliyyə resurslarının və texnologiyalarının çatışmazlığından, eləcə də global siyasi və sosial-iqtisadi məqsəd və maraqların müxtəlifliyindən asılıdır (Drexhage J., Murphy D., 2012).

Aktivləşdirici tədbirlər kompleksi, ilk növbədə maliyyə tədbirləri regional sistemin tarazlıq vəziyyətinə və regional sosial-ekoloji-iqtisadi (SEE) sisteminin

balanssız vəziyyətindən çıxış yoluna nail olmağa kömək edəcəkdir. Bu o deməkdir ki, aktivləşmə obyektı regionların davamlı inkişafıdır. Davamlı inkişaf Qarabağ sisteminin indiki vəziyyəti deyil, hətta milli deyil. Amma regionun davamlı inkişafı perspektiv, prioritet, gələcək müsbət haldır və biz buna çalışmalıyıq. Nəzərə almaq lazımdır ki, bunlar regional sistemin davamlı inkişafa nail olmaq və Qarabağ sisteminin mövcud balanssız vəziyyətindən çıxmaq istəyinə təsir edən aktivləşdirici alətlərdir. Aydındır ki, istənilən regional sistem tarazlığın qarşısını almağa çalışır, lakin müxtəlif amillərlə (xarici və daxili) Qarabağın dayanıqlı inkişafına nail olmaq təşəbbüsləri ilkin mərhələdə dayandırılı bilər. Buna görə də davamlı inkişafın gücləndirilməsi zəruridir:

- birincisi, strateji məqsəd kimi davamlı inkişafa nail olmaq (perspektiv 3-5 il);
- ikincisi, regional DEE sisteminin dinamik tarazlığına nail olmaq (o dəyişir, lakin kritik hədlərdən kənara çıxmır);
- üçüncüsü, Qarabağın DEE sisteminin keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərinin optimal tarazlığına nail olmaq, daha doğrusu, regionun tarazlaşdırılmış davamlı inkişafına nail olmaq üçün (söhbət statistik göstəricilərin artımından daha çox deyil, iqtisadi sahədə nəqədər yaxşılaşmadan gedir, yaşayış sahəsinin və ətraf mühitin keyfiyyəti);
- dördüncü, Qarabağın sosial, iqtisadi və ekoloji sferaları arasında qarşılıqlı əlaqəyə nail olmaq, yəni harmoniyaya nail olmaq (bugün gələcək dövlətin inkişafını təmin edəcək o toxunan nöqtələrin axtarışı);
- beşincisi, Qafqazın regional sisteminin, xüsusilə onun şimal və şərq ərazilərinin inkişafı üçün uzunmüddətli müsbət parametrləri, yəni Qarabağın sabitliyinə və davamlı inkişafına nail olmaq;
- altıncısı, Qarabağın regionun sosial, iqtisadi və ekoloji sferalarında rəqabət üstünlüklərini artırmaq və istifadə etmək potensialını artırmaq, yəni regional rəqabət qabiliyyətinə nail olmaq (pandemiya çağırışları və lokallaşma prosesləri şəraitində rəqabət üstünlüklərinin qorunmasını təmin etmək);

- Yeddincisi, Qarabağ SEE sisteminin sabitliyi pozanam illərin təsirini təkrar istehsal etmək və qarşısını almaq qabiliyyətinə nail olmaq üçün, yəni Qarabağın davamlı inkişafının təhlükəsizliyinə nail olmaq (təhlükələrə qarşı mübarizə və davamlı inkişafa yönəlmiş həvəsləndirici qabaqlayıcı tədbirlərin tətbiqi imkanları).

- Biz Qarabağın inkişafını sürətləndirmək və başa düşmək lazımdır ki, Qarabağ səviyyəsi yerli və milli səviyyələr arasında, indi isə getdikcə daha çox milli və qlobal səviyyələr arasında əlaqədir. Yəni, bunun nisbətən böyük ərazi qurumlarının inkişafına cavabdeh olan mezzo səviyyə olduğunu iddia etmək olar. Bu, regionlara cəlb edilən ən çox investisiya və innovasiya fondudur, çünki regional system istənilən dövlətin tikinti platformasıdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, sistemin dayanıqlığı, ilk növbədə, münasibətlər (əlaqə), dayanıqlı inkişaf sisteminin üç əsas komponentinin (iqtisadiyyat, cəmiyyət və ətraf mühit) qarşılıqlı təsiridir.

- Siz sosial-iqtisadi inkişaf nöqtəyi - nəzərindən fəaliyyətləri aktivləşdirməklə regional sistemə təsir göstərə bilərsiniz və nəticədə cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafı olacaq, lakin ekoloji problemlər həll olunmamış qalacaq, bu isə yol verilməzdir.

- Bu zaman problemlərin həllinə davamlı inkişaf nöqtəyi-nəzərindən yanaşma bizə sistemin hər hansı komponentini və ya funksional prosesləri seçmədən sistemə hərtərəfli, səmərəli, ardıcıl və eyni vaxtda təsir göstərməyə imkan verir. Buna görə də tədqiqat çərçivəsində təsirin aktivləşdirilməsi obyektə məhz regional sistemlərin davamlı inkişafı olmalıdır. Aktivləşdirmə obyektə Qarabağın sosial-ekoloji və iqtisadi sistemlərinin davamlı inkişafıdır. Regionda davamlı inkişafa nail olmaqdan əvvəl system tarazlıq, harmoniya, tarazlıq, sabitlik, rəqabət qabiliyyətlilik və təhlükəsizlik vəziyyətinə nail olmalıdır. Dinamik tarazlıq vəziyyətinə nail olmaq ölçüsü əlamətlər toplusu ilə müəyyən ediləcəkdir. İşarələrin hər biri məhdudiyyətlər olacaq, sistemin çıxması və ya olmaması davamlı inkişafa nail olmaq demək deyil. Bununla belə, Qarabağın davamlı inkişafına nail olmaq üçün sistemin region daxili özünü təşkil üçün motivasiyanın formalaşdırılması mexanizmi vasitəsilə regional sosial-ekoloji-iqtisadi sistemin stimullaşdırılması qeyri-müəyyən olaraq qalır

(Xudiyev .N.N, 2013.). Həqiqətdə söhbət qısa müddətdə tarazlıq sisteminə, uzun müddətli perspektivdə dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün regional sistemlər inaktivləşdirilməsindən gedirsə, biz ilk növbədə Qarabağın özünü inkişaf etdirməsi üçün daxili motivasiyanın yaradılmasını, yəni istəyin gücləndirilməsini başa düşürük. davamlı inkişafa nail olmaq üçün regional sistemin. Motivasiya müəyyən bölgələrə xas olan daxili proseslərə və hadisələrə xarici təsirlər altında yaranabilir. Bununla belə, motivasiya çox vaxt strateji məqsədə çatmaq üçün şüurlu istək kimi yaranır. Regionun davamlı inkişafı kontekstində idarəetmə funksiyası kimi aktivləşmənin əsas şərtləri.. Bu mənada əhəmiyyətli bir anlayış “motivasiya” və onunla əlaqəli terminlərdir. Geniş mənada motivasiya özünü və başqalarını hər bir işçi və bütövlükdə təşkilat qarşısında səmərəli məhsuldar əməyə və məqsədlərinə çatmağa fəal şəkildə həvəsləndirmək prosesi deməkdir.

Motivasiya, ilk növbədə, təşkilatın missiyasını, şəxsi məqsəd və vəzifələrini yerinə yetirməyə yönəlmiş fəaliyyətlərdə iştirak etmək üçün özünü (özünü motivasiya) və tabeliyində olan işçilərin (fəaliyyətə aktivləşdirilməsi) həvəsləndirmə prosesini təmin edən idarəetməfəaliyyətinin bir növüdür. Yəni özümüzü müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmağa həvəsləndirməklə, bununla da çalışdığımız struktur (müəssisə, qurumvəyatəşkilat) çərçivəsində səmərəli işin həyata keçirilməsini təmin edirik. Qarabağın davamlı inkişafı kontekstində motivasiya regionun davamlı inkişafına nail olmağa yönəlmiş daxili regional stimulların (istəklərin) aktivləşdirilməsi prosesi olacaq. Yəni, hər bir Qarabağ DEE sistemində yaxın gələcəkdə inkişafa nail olmaq üçün ödənilməli olan ehtiyaclar toplusu olacaq. Eynizamanda, hər bir regional system bütün subyektləri ilə (biznes, əhali, hakimiyyət orqanları vəvətəndaş cəmiyyətinin nümayəndələri) hər qrupa xas olan öz ehtiyaclarını ödəməyə çalışacaq. Regional olaraq activator regionun dinamik tarazlığına, sonra isə onun davamlı inkişafına nail olmağa yönəlmiş Qarabağ DEE sisteminin inkişafı üçün xarici katalizator kimi çıxış edir.

•Birincisi, müxtəlif əlverişsiz qlobalizasiya (xarici və daxili) amillərin təsiri altında sistemin özünü müalicə etməsini təmin etmək lazımdır. O zaman mezzo

səviyyədə davamlı inkişafa doğru tədricən hərəkəti təmin etmək olar. Regional SEE sistemi inkişaf aktivatorları olmadan mövcud ola bilməz ; onlardan asılıdır. Bu asılılıq xüsusilə həyatın bir və ya bir neçə sferasında (təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və təhlükəsizlik, mədəniyyət, idman, tikinti, nəqliyyat və s.) eyni zamanda vəziyyətin pisləşməsi mərhələsində güclənir. Bu halda, aktivatorlar həm maddi (investisiya alətləri vasitəsilə birbaşa maliyyə təsiri), həm də qeyri-maddi (müqavilələr, icazələr və qaydalar vasitəsilə dolaylı təsir) olacaqdır. Regional inkişafın aktivatorları motivlərdən fərqli olaraq, hərəkətə təkan verən düşünülmüş, məqsəd yönü konkret tədbirlərdir. Aktivatorun fəaliyyəti təkcə sistemin maliyyə-təsərrüfat strukturlarının fəaliyyətinə mezzo səviyyədə birbaşa təsir göstərməklə deyil, həm də konkret təcəssümün nümayişi ilə əlaqələndirilir.

Başqa sözlə, regional sistemə təsir edən aktivatorlar yüksək effektiv nəticələr tələbedir. Beləliklə, Qarabağın aktivatoru regionun davamlı inkişafına nail olmaq üçün qloballaşma (xarici) təsirlərin regional sistemə cəlb edilməsini nəzərdə tutur. Bundan əlavə, regionun dayanıqlı inkişafının gücləndirilməsi dövlət və regional hakimiyyət orqanlarının regionun davamlı inkişafına nail olunmasına yönəlmiş regional sosial-ekoloji və iqtisadi sistemə stimullarının gücləndirilməsi prosesi deməkdir. Regional sistemlərin inkişafının maliyyə-iqtisadi sferası əsas prinsip kimi iqtisadi artım göstəricilərinə nail olmağı və maliyyə bazarında dalğalanmaların olmamasını qoyur. Maliyyə-iqtisadi ehtiyacların, məsələn, Qarabağda maliyyə resurslarının çatışmazlığının təsiri altında iqtisadi strukturların müvafiq maliyyə marağı formalaşır. Yəni biz iqtisadi zərurətin ödənilməsi üçün müəyyən maliyyə metodu, aləti, metodu axtarıyıq. Marağ həm regional sistem (iqtisadi motiv) çərçivəsində iqtisadi ehtiyacı ödəmək üçün daxili istəyi, həm də xarici (iqtisadi aktivator) yaradır. Aktivləşdirmə və motivasiyanın təsiri altında regionun davamlı inkişafının subyektləri konkret taktiki və ya strateji məqsədə nail olmaqda fəal iştirak edirlər. Bununla belə, fəaliyyəti həyata keçirmək o qədər də asan deyil, çünki nailiyyət yolunda müxtəlif qlokallaşma maneələri var: xarici (sistemik olmayan) və daxili (sistemik). Buna görə də bəzən iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün regional

sistemdə aktiv hərəkətlərin həyata keçirilməsini gözləmək lazımdır (vəsaitlərin daxil olması). Yəni maliyyə aktivatorları və motivləri təkcə Qarabağın davamlı inkişaf obyektlərinə deyil, subyektlərə münasibətdə hərəkət etməlidir. İqtisadi məqsədə nail olunarsa, system avtomatik olaraq regional sosial-ekoloji-iqtisadi dinamik sistemin parametrlərinin keyfiyyət və ya kəmiyyətcə yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş yeni iqtisadi zərurətin yaranmasına təkan verir.

- 2020-ci ildə qəbul edilmiş “Qarabağın 2030-cu ilə dək dövlət strategiyası siyasətinin əsas prinsipləri (strategiyası)” na uyğun olaraq, dövlət strategiyası xəritəsi siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas alətləri iqtisadi və maliyyə mexanizmləridir.

- Maliyyə bazarının elementlərindən biri də maliyyə xidmətləri bazarıdır. Öz növbəsində, bu bazar iki ən təsirli fəaliyyət növü - bank xidmətləri (kreditləşdirmə, əmanət və nağd hesablaşma xidmətləri) və sığorta (kənüllü və məcburi) ilə təmsil olunur. Sığorta özünün təmiz formasında social sərvətdir və bəzi hallarda onu ictimai sərvət kimi təsnif etməklər (yəni arzu olunan xarici təsirləri yaradır). Bundan əlavə, sığorta əhəlinin və sahibkarlıq subyektlərinin gələcəkdə əsasən zərər yaranan müxtəlif növ amillərin mənfi təsirindən qorunmasının həyata keçirilməsini təmin edir. Sığorta şirkətləri, qarşılıqlı əlaqə və kooperativlər fərdlərə və firmalara qorxu ilə müqayisə də kiçik qiymətə nadir, lakin həddindən artıq itkilərdən qorunmaq imkanı verir. Sığorta Qarabağın davamlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsi üçün bir vasitədir, istifadənin gücləndirilməsi zərurəti onların qarşılıqlı asılılığından irəli gəlir. Amma sığorta bazarının səmərəli mexanizminin fəaliyyət göstərməsi yolu ilə regionun dayanıqlı inkişafının gücləndirilməsi perspektivlərini nəzərdən keçirməzdən əvvəl sığortaçıların fəaliyyətində, onların əhəliyə və sahibkarlıq subyektlərinə müvafiq xidmətlərin göstərilməsi sahəsində müəyyən nöqsanları qeyd etmək yerinə düşər. Həqiqətən, Azərbaycanda sığorta fəaliyyəti əhəmiyyətli qeyri-müəyyənlik və çoxlu sayda biznes riskləri ilə müşayiət olunur, buna görə də sığorta fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması yalnız sığorta bazarını tənzimləmək üçün effektiv dövlət siyasəti həyata keçirildikdə mümkündür. Yəni sığorta bazarı üçün

effektiv mexanizm regional DEE sistemin inkişafında maraqlı olan bütün subyektlərin cəlb edilməsini nəzərdə tutur. Bu proseslərdə dövlətin rolu mühüm və məsuliyyətlidir, çünki sığorta bazarının tənzimlənməsi təkcə sığortaçıların deyil, həm də sığortalılara münasibətdə sığorta hadisələri baş verdikdə onlardan sığorta ödənişlərinin vaxtında alınmasının uğurunun şərtidir. Bir tərəfdən Qarabağ DEE sisteminin maliyyə bazarında fəaliyyət göstərən sığorta şirkətləri onların fəaliyyəti üçün ilkin şərt olansa bitiqtisadi, social və ekoloji mühitdə maraqlıdırlar. Ayrı-ayrı sığorta şirkətinin kommersiya strukturu kimi maraqları məqbul risk səviyyəsində mənfəətin artırılmasına yönəldiyi üçün onların sığorta bazarının fəaliyyətində iştirakı yalnız əlverişli şərait, xüsusəndə cəmiyyətin davamlı inkişafı kimi şərait olduqda baş verir.

Bütövlükdə və xüsusən də region. Başqa sözlə, dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsinin təmin edilməsi sığorta bazarının bir hissəsi olduğu Qarabağın makro iqtisadi mühitinə təsir göstərir. Bundan əlavə, davamlı inkişafın təmin edilməsi regionun iqtisadi mühitində müəyyən dəyişikliklər tələb edir, iqtisadi münasibətlərin yeni formalarının, o cümlədən sığortanın yeni növlərinin yaranmasına və inkişafına gətirib çıxarır. Yəni, Qarabağın davamlı inkişafı regionda sığorta bazarının, deməli, ümumilikdə sığortanın fəaliyyət göstərməsi üçün mühüm şərtidir.

Ümumiyyətlə, iddia etmək olar ki, effektiv sığortanın məqsədə uyğunluğu həm regionun inkişafı üçün sabit və təhlükəsiz şəraitin təmin edilməsi üçün yaxşı zəmin yaradır, həm də regional sistemdə rəqabətli və ahəngdar münasibətlərin mövcudluğu sığortanın güclü bazar inkişafını nəzərdə tutur. Digər tərəfdən, dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsinin sabitliyi və səmərəliliyi daha çox sığorta bazarının etibarlılığından və onun səmərəli fəaliyyət göstərməsindən asılıdır. Sığorta davamlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsi üçün maliyyə alətlərindən biridir. Sığorta ətraf mühitə dəyən mümkün itkilərə görə məsuliyyət sistemini formalaşdırmaqla yanaşı, həm də zərərin ödənilməsi üçün ehtiyat fondu yaradır. Pandemiya təhlükələri qarşısında, əhalinin bütün təbəqələri arasında müharibədən

sonrakı vəziyyət, sığortaya ehtiyac xüsusilə aktualdır. Axı məhz bundan sonar xəstə olan və xəstəliklə mübarizə apara bilməyənlər üçün maliyyə təhlükələrinə qarşı tədbirləri təmin edəcək fondler formalaşır. Bundan əlavə, sığorta sənayesi əhəmiyyətli miqdarda maliyyə resurslarının cəmləşdiyi regionun maliyyə-iqtisadi sisteminin mühüm elementidir. Beləliklə, sığorta regionun davamlı inkişafına birbaşa təsir göstərir. Hazırkı mərhələdə qlobal maliyyə böhranının təsiri altında Qarabağ iqtisadiyyatında aşağıdakı mənfi meyillər formalaşmışdır:

- iqtisadi: fond bazarının “düşməsi”, fiziki və hüquqi şəxslərin aşağı effektiv tələbi, sığortaçıların kiçik həcmli və qeyri-kapital strukturu, valyuta məzənnəsinin qeyri-sabitliyi, yerli sığorta şirkətlərinin böyük itkiləri kompensasiya etmək imkanlarının çox aşağı olması, sığorta ehtiyatlarının uzunmüddətli inkişafı üçün etibarlı investisiya alətləri, iqtisadiyyatın daha da kölgə altına düşməsi təhlükəsi.

- təşkilati və hüquqi: sığorta sahəsində məqsədyönlü dövlətsiyasətinin olmaması systemsiz inkişafa gətirib çıxarır; sığorta bazarının dövlət tənzimlənməsi və nəzarətinin aşağı səviyyəsi, bazarın müəyyən segmentlərinin inhisarlaşmasına və sənaye inhisarına gətirib çıxaran proteksionizm; sığorta bazarının inkişafı üçün əsaslı konsepsiyanın olmaması; sığortanın inkişafını tənzimləyən normativ-hüquqi bazanın mükəmməl olmaması, icbari sığorta növlərinin əsassız çoxluğu, “əsir” təşkilatlarının olması, ödənişlərin və sığorta təminatının aşağı səviyyəsinə gətirib çıxarır.

- funksional: bəzi sığorta növlərinin aşağı rentabelliği və rentabelliği, sığorta şirkəti tərəfindən özfəaliyyətinin orta və uzun müddətli planlaşdırılmasının olmaması, kadrların aşağı ixtisas səviyyəsi, qanun pozuntuları, sığorta fırıldaqçıları və koordinasiyalı mübarizə tədbirlərinin olmaması. bu, xarici ölkələrlə müqayisədə müştərilərə təklif olunan sığorta xidmətlərinin kiçik spektri, sub optimal sığorta portfəlləri, sığorta əməliyyatlarının aşağı texnoloji səmərəliliği, müştəri təcrübəsi ilə bağlı müsbət ənənələrin olmaması, xüsusəndə yeni sığorta növləri ilə.

- Azərbaycanda sığorta bazarının tam inkişafına mane olan mənfi amil birmilyon əhalisi olan iri şəhərlərdə və rayon mərkəzlərində sığorta xidmətlərinin

yüksək cəmlənməsidir. Yığılan sığorta haqlarının əksəriyyəti Bakı da qeydiyyatda olan şirkətlərin payına düşür. Araşdırmalar göstəribki, neqativ hallardan biridə müxtəlif növ dələduzluq və qaranlıq iqtisadi əməliyyatların, cinayətkarlığın artmasıdır. İndi bu neqativ proseslər təkcə yerli deyil, həm də global xarakter alıb. Yəni qlokallaşma prosesləri haqqında iddia edə bilərik. Lakin inkişaf etmiş ölkələrdə və Azərbaycanın aid olduğu bazar iqtisadi sistemini fəal şəkildə inkişaf etdirməyə yenibəşləyən ölkələrdə onların təzahür formaları fərqlidir.

Sığorta şirkətləri sığortahaqları şəklində kompensasiya müqabilində müştəriləri adından risk götürürlər. Sığorta şirkətləri kompensasiya üçün gözlənilən tələbləri ödəmək və müəyyən mənfəət əldə etmək üçün kifayət etmək üçün nəzərdə tutulmuş sığorta haqlarının hesablanması metodundan istifadə edərək mənfəətdə edirlər (Zagreb International Review of Economics & Business, 2018). Sığorta təşkilatları hüquqi məsələlərdə tam məsuliyyətlə hərəkət edirlər. Bu o deməkdirki, onlar bütün aktivləri ilə üçüncü şəxslər qarşısında öhdəliklərinə görə cavabdehdir. Qeyd edək ki, səhmdar cəmiyyətini yaradan səhmdarlar cəmiyyətin öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşıyırlar. Onlar yalnız qurumlara yatırılan vəsaitlərin məbləğində risk daşıya bilərlər.

Maliyyə əməliyyatları “təşkilati biznes” termini ilə başa düşülmür (aktivlərin gəliri və satışı, zərərin ödənilməsi və bölüşdürülməsi, vergilər) (<http://www.asa.az>, 01.01.2022). Sığorta şirkətləri bu gün mühüm makroiqtisadi tənzimləyicidir, çünki onlar təsərrüfat subyektlərinin əmanətlərinin investisiyalara çevrilməsi funksiyasını yerinə yetirirlər və bu, bu tip bazarın aktivləşdirici xüsusiyyətlərini göstərir. Əmanətləri investisiyalara çevirmək imkanı social təkrar istehsal sistemində yüksək institusional statusun sığortalanmasını təmin edir. Yəni, qeyri-sabit regional sistemin yerlərdə balanslaşdırılmasına, onun bütün komponentlərinin müəyyən bir müddət ərzində tarazlıq vəziyyətinə gətirilməsinə kömək edən məhz belə bir mexanizmdir. Müasir iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyəti, sərbəst kapitalın iqtisadiyyatın perspektivli sahələrinə hərəkəti effektiv sığorta şirkəti olmadan praktiki olaraq mümkün deyil.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Qarabağ üçün xidmətlərin, o cümlədən sığorta xidmətlərinin liberallaşdırılması üzrə cari danışıqların onlara inkişaf fayda verməsini təmin etmək vacibdir. Hərtərəfli qiymətləndirmə həm çoxtərəfli, həm də ikitərəfli səviyyələrdə sığorta ticarəti danışıqların damaraqlarını müəyyən etmək üçün regionların inkişafına kömək edə bilər. Bu cür qiymətləndirmə Qarabağın müqayisəli üstünlüyə malik olduğu və ya inkişaf edə biləcəyi, ixrac marağ dairəsinə çevrilə bilən sahələrin hərtərəfli araşdırılmasını əhatə edəcək. Qarabağ həmçinin xarici özəl sektoru müəyyən səviyyədə iştirakından faydalana biləcək sahələri müəyyən edəcək (məsələn, ehtiyacın olduğu, lakin bu ehtiyacı ödəmək üçün daxili imkanların kifayət qədər olmadığı sahələr). İstənilən halda, sığorta xidmətləri sektorunda liberallaşma, hər bir Qarabağın inkişaf məqsədlərinə əsaslanan diqqətli ardıcılıq və sürətləndirmə ilə, xüsusi olaraq, tədricən baş verməlidir. Azərbaycan kontekstində qeyd olunub ki, sığorta sektorunda ticarət siyasətinin qurulmasının məqsədi sektorda davamlı inkişafın əldə edilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu yanaşmanın əlavə təsirləri sığorta xidmətlərinin (xüsusilə kənd əhalisi üçün) daha geniş əhatəyə malik olmasına və bərabərlik və tənzimləmə imkanlarının gücləndirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Bu baxımdan, liberallaşdırma və islahatlar, xüsusən də ölkənin tənzimləmə imkanlarının çox fərqli olduğu sığorta üçün parallel aparılmalıdır. Sığorta xidmətlərinin göstərilməsinin capital tutumlu fəaliyyət olmasına baxmayaraq, inkişaf edən Qarabağın ixrac marağı inkişaf etdirə biləcəyi sahələr var ki, bu da öz növbəsində bazarın açılması ilə asanlaşdırıla bilər. Vurğulanı ki, daha geniş götürsək, inkişaf etməkdə olan ölkə global ticarət sisteminin verdiyi imkanlardan və global sığorta bazarındakı yeni tendensiyalardan yararlanıla bilər.

Texnologiya şirkətləri sığorta şirkətlərinə daha yaxşı xidmətlər göstərə bilmələri üçün öz texnologiyalarını təkmilləşdirməyə diqqət yetirməlidirlər və sığorta şirkətləri yeni biznes modellərini araşdırmalı və səmərəliliyi artırmaq üçün yeni innovasiyalardan istifadəyə diqqət yetirməlidirlər. Sığorta sənayesi hazırda həm imkanlarla, həm də çətinliklərlə üzləşir.

•İmkanlara gəldikdə, respondentlər ümumiyyətlə inanırlar ki, davamlı iqtisadi artım daha böyük istehlakçı bazası yaradacaq və bu, əlbəttəki, sığorta şirkətləri üçün yaxşı olacaq. Bundan əlavə, sığorta təminatı boşluğu böyükdür və sığortanın nüfuzu və sıxlığı hələdə aşağıdır. Müharibədən sonrakı vəziyyətdə iqtisadi və sosial inkişafın gətirdiyi struktur dəyişiklikləri sığorta sənayesi üçün də artım imkanları yaradacaq, məsələn, əmlak sığortasında istehlak maliyyəsi və həyat sığortasında pensiya və sağlamlıq ehtiyacları kimi. Bundan əlavə, Azərbaycan hökuməti sığorta sənayesinin milli strateji səviyyəyə yüksəlmiş social təminatın əldəedilməsində rolunu tanımış və dəstəkləmişdir.

• Ölkə hesab edir ki, çağırışlar əsasən xarici mühitdən, məsələn, beynəlxalq və daxili makro iqtisadi amillərdən və maliyyə bazarlarındakı qeyri-müəyyənliklərdən qaynaqlanır. Eyni zamanda, avtonom sürücülük və genetik test kimi yeni texnologiyaların tətbiqi biznesmodelləri, məhsulların qiymətləri və risklərin idarəedilməsi üçündə problemlər yaratmışdır. Nəhayət, internet şirkətləri, texnologiya şirkətləri və digər müəssisələrin sığorta bazarına daxil olması ilə ənənəvi sığorta şirkətləri sənayelərarası rəqabətlə üzləşirlər.

Insurtech sənayenində yərzəncirini gücləndirəcək və çox güman ki, biznes modellərin dədəyişikliklər edəcək.

•Qarabağ strategiyası ümumiyyətlə insurtech-in sığorta şirkətlərinin səmərəliliyini artıracağına və onların əməliyyat xərclərini azaldacağına inanır. Bu arada, insurtech şirkətlərə müştərilərin yerini dəqiq müəyyənləşdirməyə, istehlakçı ssenarilərini zənginləşdirməyə və daha çox fərdiləşdirilmiş xidmətlər təqdim etməyə kömək edəcək. Insurtech həmçinin biznes risklərinin qarşısının alınması və nəzarət edilməsində və risklərin idarəedilməsi imkanlarının təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayacaq.

•Bəziləri inanır ki, insurtech sığorta sənayesinin ekoloji strukturunu yenidən qurabilir. Məsələn, bəziləri hesab edir ki, avtonom sürücülük texnologiyasının populyarlığı avtomobil sığortasının məhsul məsuliyyətinin sığortası ilə

əvəzlənməsinə səbəb ola bilər və texnologiyanın inkişafı tibbi sığorta şərtlərini və tariflərini yenidən formalaşdırmağa bilər.

Bununla belə, strategiya ondan ibarətdir ki, texnologiyanın aktuarişi və anderray tinq kimi əsas biznes sahələri ilə birləşdirilməsi vaxt aparacaq. Sığortanın əsas xüsusiyyətlərini ümumiləşdirərək iddia etmək olar ki, sığorta fəaliyyəti bugün Qarabağın davamlı inkişafının formalaşmasında aktivləşdirici amildir. Ona görə də bugün dinamik regional sistemlərin tam sosial-ekoloji və iqtisadi inkişafı üçün Azərbaycanda sığorta bazarının inkişafının təmin edilməsi çox vacibdir. Sığorta bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi azadlığın və fərdi hüquqların təmin edilməsi vasitələrindən biri kimi çıxış edərək, davamlı inkişaf fəlsəfəsinin əsas prinsiplərini həyata keçirir. Sığorta tamamilə bazar mexanizmidir, bazar münasibətlərinin təkamülünün nəticəsidir.

Könüllü sığorta xidmətlərindən istifadə edən şirkətlər öz risklərini sığortalayıb-sığortalamamağa müstəqil qərar verirlər. Eyni zamanda, müxtəlif çağırışların, xüsusən də pandemiya riskləri ilə bağlı yaranan problemlərin kəskinləşməsi fonunda sığorta mezzo səviyyədə dinamik sistemin balanssızlığına qarşı mübarizənin əsas maliyyəalətlərindən birinə çevrilir. Eyni zamanda, sığorta hadisələri zamanı sığorta şirkətlərinə kompensasiyaların ödənilməsi sayəsində ətraf mühitə mənfi təsirlər azaldılır və bununla da insanların təmiz ətraf mühitə olan hüquqları təmin edilir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı.
2. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 29 yanvar tarixli Fərmanı.
3. “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı” 2020-ci il 10 noyabr.
4. “Azərbaycan Respublikasının Strateji Yol Xəritəsi”, 2016
5. “Azərbaycanın statistik göstəriciləri” Statistik məcmuə, Bakı, 2020.
6. “Xüsusi iqtisadi zonalar: formalaşma və inkişaf aspektləri” elmi-praktik konfransın materialları, elmi redaktor və kollektiv müəlliflər, Bakı, 2007.
7. “İcbari sığortalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı şəhəri, 2019-cü il
8. “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi” ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 10 dekabr tarixli Sərəncamı.
9. “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə şəhərsalma məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 12 avqust tarixli Fərmanı.
10. “Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 04 yanvar tarixli Fərmanı.
11. “Qarabağı Dirçəliş Fondu” Müşahidəçilər Şurasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 4 yanvar 2021-ci il <https://president.az/articles/49877>.
12. “Tibbi sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı şəhəri, 2015-cü il

13. “Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)” - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, 11 fevral 2004.
14. Abbasov A.Q (2014) Maliyyə sistemi və borc bazarı Azərbaycan (Monoqrafiya). Bakı, Elm, 312 səh.
15. Abdullayev Ə., Əsgərova M., Siyasi və iqtisadi coğrafiya. Bakı, 2018.
16. Ataşov B.X., Ələkbərov Ə.Ə., Xudiyev N.N. “Sığorta işi”. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı - 2018, “Kooperasiya” nəşriyyatı,416 s.
17. Azərbaycan 2030: Sosial və İqtisadi İnkişafın Milli Prioritetləri. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir, Bakı şəhəri.
18. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” Bakı “Azərbaycan” qəzeti, 03 fevral 2021-ci il.
19. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 7 iyul 2021-ci il.
20. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 7 iyul tarixli Fərmanı.
21. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 7 iyul 2021-ci il.
22. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 24 noyabr tarixli Sərəncamı.
23. Azərbaycanda iqtisadi artımın yeni drayverləri olacaq. 24.02.2022
24. Bağirova, F. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu işğaldan azad edilmiş torpaqların inkişaf və tərəqqi mərhələsinə qədəm qoymasının rəmzi kimi. 07 / 07 / 2021
25. Eyvazova, L., Mahmudova, L., Əliyev, Ş. Pandemiyadan sonrakı dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sahələrinin inkişafının

intensivləşdirilməsinin aktual məsələləri. / International Forum: Problems And Scientific Solutions Melbourne, Australia, 25-26.04.2021, (53). – c. 85-91.

26. Əbdürrəhmanov S.Ə. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə mənbələrindən istifadə imkanlarının gücləndirilməsi” EA xəbərləri, “İqtisadiyyat” seriyası, Bakı – 2020, s.10-25

27. Əliyev, Ş.T. Pandemiya və postpandemiya şəraitində Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin aktual məsələləri // “İzvestiya”, AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu, № 05, 2020.- s. 5-12.

28. Həsənlı.M.X., Həsənova.A.İ., Qurbanova.T.Q. “Maliyyə” (dərs vəsaiti). Bakı,2016.

29. Hüseynova, N.E., Yaxyayeva, A.Yu., Əliyev, Ş.T. Azərbaycanın Qarabağ regionunun investisiya cəlb ediciliyinin artırılması problemləri və onların həlli yolları / II International Scientific and Practical Conference current issues and prospects for the development of scientific research held on May 7-8, 2021 in Orleans, France.–p.13-19.

30. Xankişiyev.B.A., Abdullayev.P.N (2014) “Sığorta işi” (dərs vəsaiti). Bakı, Elm, -415 səh

31. Xudiyev .N.N (2013) “Sığortanın təşkili”, Bakı,UNEC, -512 səh

32. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası iqtisadiyyatın inkişafına yeni təkan verəcək. 22 yanvar 2021-ci il

33. Qurbanzadə A.A (2013) Sosial və iqtisadi coğrafi sivilizasiya. Bakı, Elm, -421 səh

34. Məmmədov Z.F (2016) “Bank sektorunda böhran,pul siyasəti və maliyyə bazarlarına nəzarət modeli:aktual meyllər və dünya təcrübəsi” “Azərneşr”Bakı, səh.26.

35. Məmmədov.S (2017) “Maliyyə” (dərslik). Bakı, Elm, -541 səh

36. Novruzov.N., Hüseynov.X (2018) “Maliyyə” (dərslik). Bakı, Elm, 547 səh

37. Səmədzadə Z., (2015) “Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər”, Bakı, “Vətən” nəşriyyatı, 215 səh

38. Səmədzadə Z.Ə. (2012) Böyük iqtisadi ensiklopediya. 7-ci cild. İdeya rəhbəri və baş redaktor, Bakı, Elm, -452 səh

39. Tağıyev A.M (2010) “Bazar iqtisadiyyatının əsasları”, Bakı, Azərneşr, 451 səh

İnglis dilində

1. Bouwer L.M (2018) Observed and projected impacts from extreme weather events: implications for loss and damage. In: Mechler R, Bouwer L, Schinko T, Surminski S, Linnerooth-Bayer J (eds) Loss and damage from climate change. Concepts, methods and policy options. Springer, Cham, pp 63–82

2. Brainard L (2008) What is the role of insurance in economic development?. Zurich Government and Industry Affairs thought leadership series, Zurich Insurance, Zurich, -523 p.

3. Burkett M (2014) Loss and damage. *Clim Law* 4(1–2):119–130

4. Chambwera M, Heal G, Dubeux C, Hallegatte S, Leclerc L, Markandya A, McCarl B.A, Mechler R, Neumann J.E (2014) Impacts, adaptation, and vulnerability. Part A: global and sectoral aspects. contribution of working group II to the fifth assessment report of the intergovernmental panel on climate change. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA, pp 945–977

5. Drexhage J., Murphy D (2012) Sustainable development: from Brundtland to Rio 2012 / International Institute for Sustainable Development (IISD) for UN. New York : UN, -125 p

6. Hallegatte S, Vogt-Schilbac, Bangalore M, Rozenberg J (2016) Unbreakable: building the resilience of the poor in the face of natural disasters. Climate change and development series. Washington, D.C.: World Bank Group, p.201

7. Linnerooth-Bayer J, Mace MJ, Verheyen R (2013) Insurance-related actions and risk assessment in the context of the UNFCCC. Background paper for UNFCCC workshop on Insurance-related Actions and Risk Assessment in the Framework of the UNFCCC, 11–15 May 2003, Bonn, Germany, p.18-35

8. Linnerooth-Bayer J, Mechler R, Bals C (2010) Insurance as part of a climate strategy. In: Hulme M, Neufeldt H (eds) Making climate change work for us: European perspectives on adaptation and mitigation strategies. Cambridge University Press, Cambridge, 415 p.

9. Linnerooth-Bayer J, Hochrainer-Stigler S, Mechler R (2012) Mechanisms for financing the costs of disasters, Foresight project ‘Reducing Risks of Future Disasters: Priorities for Decision Makers’, UK Government Office of Science, London, 201 p.

10. Min Wang, Quan Zhang, Yuming Zhang (2019) -InsurTech: Infrastructure for New Insurance, -526 p.

11. WIM Executive Committee of the Warsaw International Mechanism (2016) Submission to the Standing Committee on Finance (SCF) for inputs related to its 2016 fourth forum on “financial instruments that address the risks of loss and damage associated with the adverse effects of climate change”., p.101-123

İnternet resursları

1. <http://www.asa.az>
2. <http://www.maliyye.gov.az>
3. <https://www.e-derslik.edu.az/>
4. <https://science.gov.az>
5. <https://www.bbc.com/>
6. <https://www.oecd-ilibrary.org>
7. <https://ikisahil.az/post/233156-iqtisadi-rayonların-sayının-artması-veten-muharibesinde-qazandığımız-zeferden-sonra-formalashmish-yeni-reallıqlara-tam-uygundur>.

8. [https://azerbaijan-news.az/posts/detail/yeni-iqtisadi-rayonlar-olkemizin-gelecek-inkisafi-ucun-yeni-imkanlar-](https://azerbaijan-news.az/posts/detail/yeni-iqtisadi-rayonlar-olkemizin-gelecek-inkisafi-ucun-yeni-imkanlar)
9. [https://aqreqator.az/az/iqtisadiyyat/1088111.](https://aqreqator.az/az/iqtisadiyyat/1088111)
10. [https://nuhcixan.az/news/iqtisadiyyat/49382-yeni-bolgu-siyaseti-qarabag-ve-serqi-zengezur-iqtisadi-rayonlari-niye-yaradildi.](https://nuhcixan.az/news/iqtisadiyyat/49382-yeni-bolgu-siyaseti-qarabag-ve-serqi-zengezur-iqtisadi-rayonlari-niye-yaradildi)
11. [https://525.az/news/171825-serqi-zengezur-iqtisadi-rayonunun-yaradilmasi-tarixi-edaletin-berpasidir.](https://525.az/news/171825-serqi-zengezur-iqtisadi-rayonunun-yaradilmasi-tarixi-edaletin-berpasidir)
12. [https://xalqqazeti.com/az/news/73722.](https://xalqqazeti.com/az/news/73722)
13. [http://asiya.info/index.php/cemiyet/15117-sahibkarlıq-fəaliyyətinin-formaları,-növləri-və-inkışafxüsusiyyətləri.htm](http://asiya.info/index.php/cemiyet/15117-sahibkarliq-faliyyatinin-formalari,-növləri-və-inkışafxüsusiyyətləri.htm)
14. http://cbc.az/ru/v_story/video1514560664
15. <https://cyberleninka.ru/article/n/elementy-organizatsionno-ekonomicheskogo-mehanizma-razvitiya-malogo-i-srednego-predprinimatelstva>
16. www.stat.gov.az
17. www.president.az
18. <https://e-qanun.az/framework/510>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Sığortada maliyyə axınları.....	24
Cədvəl 2: Sığorta şirkətinin maliyyə resurslarının formalaşma mexanizmi.....	25
Cədvəl 3: 1990-2021-ci illər ərzində Qarabağ regionun itirilmiş ÜDM faizi.....	54
Cədvəl 4: 1990-2021-ci illər ərzində regionun itirilmiş sığorta payı	55

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Maliyyə axınlarının təsnifatı.....	21
Sxem 2: Sığorta üzrə maliyyə axınları.....	22
Sxem 3: Cari, investisiya və maliyyə fəaliyyətində	23